

DİYARBAKIR'IN OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ CAMİ VE MESCİTLERİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP/ Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Bölümü

Uzm. Erkan KOÇ/Van Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

ÖZET

Surlarla çevrili Diyarbakır şehri, doğu-batı yönünde Yenikapı ile Urfakapı'yı kuzey-güney yönünde Mardinkapı ile Harputkapı'yı birbirine bağlayan iki ana yol ile dört dilime ayrılmıştır. Ortaçağdan Osmanlı dönemi sonuna kadar kentteki imar faaliyetleri bu yapı üzerinde şekillenmiş ve ana akslarda yoğunlaşma olmuştur. Sur içerisinde dini, ticari ve sivil amaçlı cami, mescit, medrese, han, hamam, türbe, çeşme gibi birçok yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan birçoğunun çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmadığı tarihi belge ve kayıtlardan açıkça görülmektedir. 1900 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde kentte 24 cami ve 21 mescit adı geçmesine rağmen, birçoğu maalesef bugün mevcut değildir. Şehirdeki mevcut tarihi camiler, en erken Büyük Selçuklu dönemine kadar inmekte; Ulu Cami

bu dönem yapısı olarak dikkat çekmektedir. Cami sayısındaki asıl artış Akkoyunlu dönemi ile birlikte başlamakta ve Osmanlı döneminde yoğunlaşarak devam etmektedir. Kentin Osmanlı öncesi camileri Ulu cami dışında İnalogulları ve Akkoyunlu dönemlerinden kaldığı gözlemlenmektedir.

Büyük Selçuklular ve bunu takip eden İnalogulları dönemi Ulu cami ile özdeşleşmiş gözükmemektedir. Anadolu Selçukluları, Artuklu ve Eyyubiler'in Diyarbakır'ın cami mimarisine herhangi bir katkıları olmamıştır. Cami mimarisindeki asıl gelişme, Akkoyunlu ve onu izleyen Osmanlı dönemlerinde gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler:Cami, mescid, minare, harim, mihrap, kubbe

THE MOSQUES AND MASJİDS OF DIYARBAKIR BEFORE OTTOMAN PERIOD

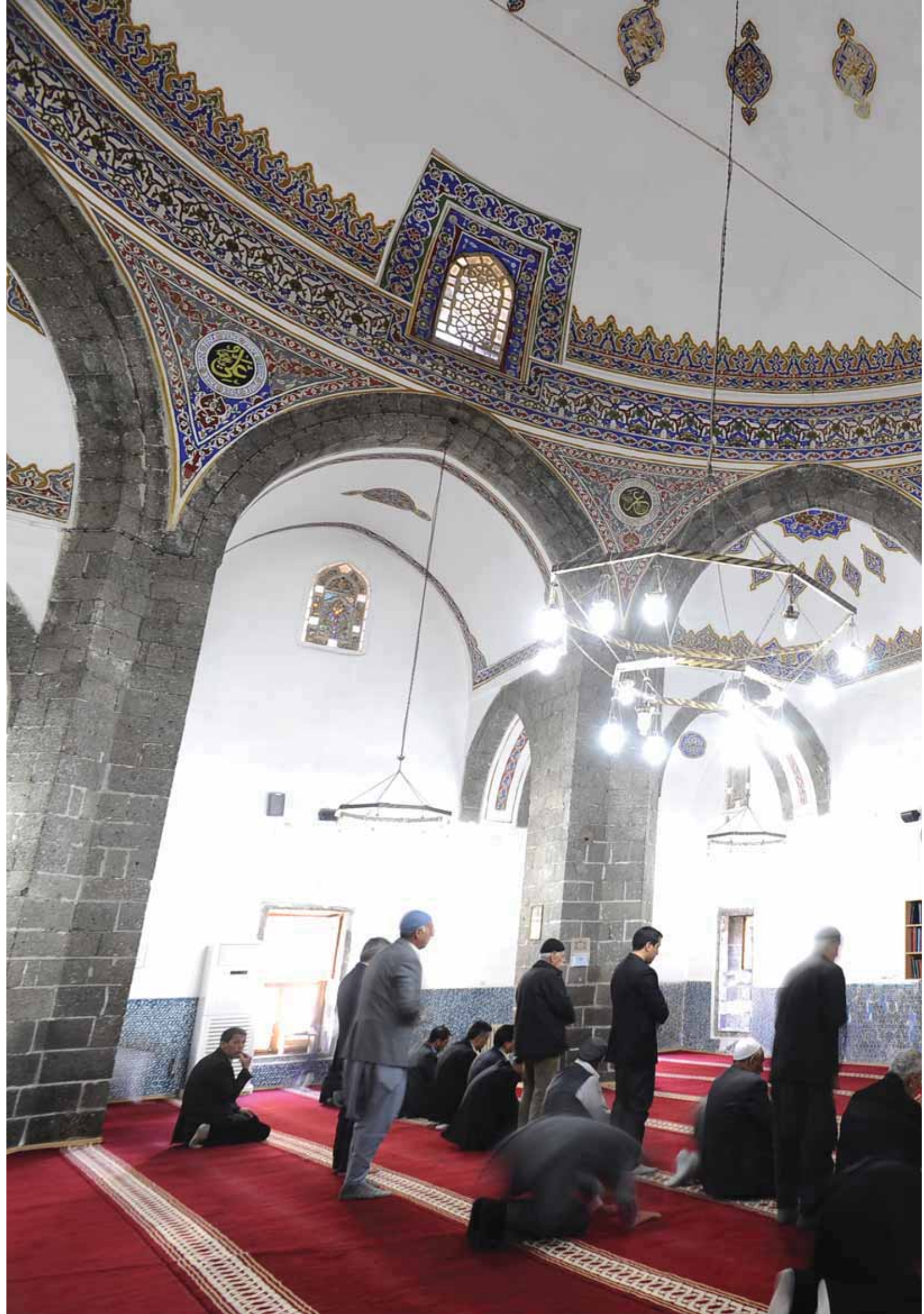
ABSTRACT

Fortified city, Diyarbakır, is linked with two main roads and divided into four slices, with Yenikapı in east-west direction and Mardinkapı and Harputkapı in north-south direction. The development activities of the city had been shaped on this structure from medieval to Ottoman period and the concentration was on the main axes. A lot of buildings; such as, mosques, masjids, madrasas, khans, baths, tombs, and tombs were built on purpose of religious, commercial and civilian within the walls. It is clearly seen in the historical document and records that many of these structures haven't reached the present day for various reasons. Although the names of 24 mosques and 21 masjids are mentioned in Diyarbakır Salname dated to 1900, many of them are not available today. The earliest existing historic mosques belong to Great Seljuk de-

scend; Great Mosque attracts attention as the structure of this term. The actual increase in the number of the mosque starts with the period of Akkoyunlu and continues to focus during the Ottoman period. Pre-Ottoman city mosques, except the Great Mosque, are observed that they belong to İnalogulları and Akkouyunlu.

It seems that Great Seljuks and followed by Inalogulları period is identified with Great Mosque. There had been no contributions of Anatolian Seljuks, Artuqid and Ayyubids to the architecture of the mosque. The actual development of mosque architecture was in the period of Akkoyunlu and followed by the Ottoman period.

Key Words: Mosque, minaret, Prayer hall, altar, dome

Parlı (Safa) Camii'nin İç Mekanı

GİRİŞ

Diyarbakır üzerinde barındırdığı mimari eserlerle; İslam kültür ve medeniyetini temsil eden önemli tarihi şehirlerden biri olma özelliği taşımaktadır. Kenti çevreleyen surlar ve üzerindeki kitabeler ile içerisindeki yapı örnekleri tarihsel süreci belirlememize yardımcı olmaktadır. Şehrin Müslümanlar tarafından fethi Hz. Ömer dönemine kadar inmekle beraber, cami mimarisi Büyük Selçuklu ve bunu takip eden İnalıoğulları döneminde Ulu Cami ile başlamaktadır. Bunun dışında İnalıoğulları dönemine örnekler dışında, 13. ve 14. yüzyıllarda yani Akkoyunlu dönemine kadar dini mimariye ilişkin yapıyla karşılaşılmaz.

Diyarbakır'da 15. yüzyıl başlarından itibaren Akkoyunlu'nun hakim olduğu dönem içerisinde cami sayısında büyük artış gözlemlenmektedir. Yani Osmanlı öncesindeki cami ve mescitlerin çoğu Akkoyunlu döneminden kalma olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem yapıları tek ve merkezi kubbeli örtü sistemleri ve plan tipleri ile dikkat çekmektedir. Bu da Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen camilerin oluşumuna altlık teşkil edecek büyük

katkıları olacaktır.

Diyarbakır'ın Osmanlı öncesi tarihi ve mimarisi ile ilgili ilk çalışmalar Şevket BEYSANOĞLU, Kâzım BAYKAL, Süleyman SAVCI, Basri KONYAR ve Adil TEKİN gibi yerel araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Konu ile ilgili Şevket Beysanoğlu'nun *"Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi"* ve Basri Konyar'ın *"Diyarbakır Tarihi"* ve *"Diyarbakır Kitabeleri"* adlı eserleri önem taşımaktadır.

Metin SÖZEN'in, *"Diyarbakır'da Türk Mimarisi"* ile Orhan Cezmi TUNCER'in *"Diyarbakır Camileri"* adlı eseri camilerle ilgili başlıca kaynaklardır.

Ayrıca son zamanlarda Sanat Tarihi alanında Diyarbakır'ın mimari yapı ve elemanlarını farklı açılardan ele alan yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları yapılmıştır. Canan PARLA'nın *"Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır"*, Gülsen BAŞ'ın *"Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme"* ile Bülent Nuri KILAVUZ'un *"Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri"* isimli tezleri bunların başlıcalarını oluşturmaktadır

Ömer Şeddad Camii

Mardin Kapısı'nın hemen yanındaki surların iç kesiminde yer alan cami, halk arasında Hz. Ömer Camii olarak adlandırılmaktadır. Bunun nedeni mescidin Diyarbakır'ın fethi sırasında İslam komutanlarından biri tarafından Hz. Ömer'e ithafen yapıldığına inanılmasıdır. (Beysanoğlu, I, 1998, 268.), (Foto:1).

Yapının girişi üzerindeki kitabeye göre camii Nisanoğlu Mueyyideddin Ebu Ali Hasan bin Ahmet tarafından yaptırılmıştır. Tarih olarak kesin bir ifade bulunmamakla birlikte "54 senesi" tabirinin geçmesi farklı değerlendirmelerin yapılmasına neden olmuştur. Nisanoğlu Ebu Ali Hasan'ın M.1141-1156 tarihleri arasında hüküm sürmesine dayanılarak bu tarihin 1145 (H.540) ya da 1154 (H.549) olabileceği ileri sürülmüştür. Cami, kitabesinde "Mescid-i Şeddad" olarak nitelendirilmektedir (Beysanoğlu, I, 1998, s.268), (Foto:2).

Metin Sözen, yapının İnalıoğulları döneminde Nisanoğulları tarafından 1145 (H. 540) yılında yaptırıldığını ve bu dönemde mimarlık yapan Hibetullah el-Gürgani'nin bu yapıda da çalışmış olabileceğini düşünmektedir.(Sözen, 1971, s.36); Durukan ise yapının M.1150-1151 yıllarında İnalıoğlu Ebu'l-Kasım Ali tarafından muhtemelen Hibetullah el-Gürgani'ye yaptırıldığını belirtmektedir. (Durukan, 2002, s.732)

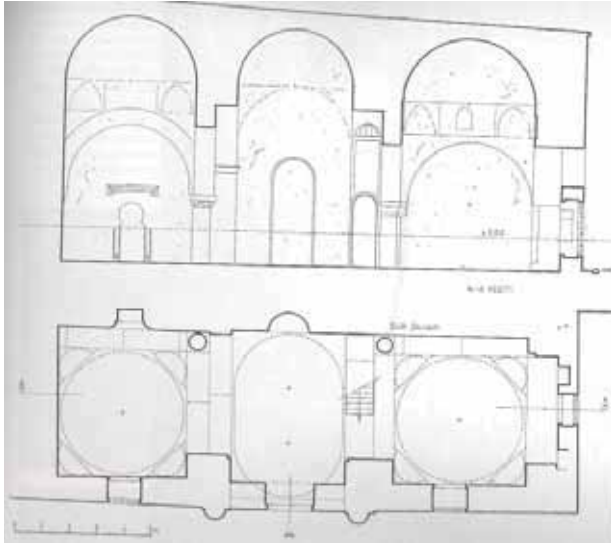
Yapı, Mardin Kapısı'nın hemen yanındaki surlara içten dayandırılmış durumdadır. Şeyhoğulları döneminde Halife

Mutezid M. 899'da Mardin Kapısı burçlarından bir bölümünü yıktırmıştır. Bundan 10 yıl sonra Halife Muktedir Billah'ın bu surları onarttığı ve bugünkü kapının açık bırakılarak diğer iki girişin kapatıldığı belirtilmektedir. İnalıoğulları döneminde bugünkü açıklığın sağ tarafındaki açıklıklar kapatılarak bir mescit haline getirilmiştir. (Beysanoğlu, I, 1998, s.268)

Cami doğu- batı doğrultusunda enlemesine dikdörtgen bir planlamaya sahiptir. İç mekân üç bölümden oluşmaktadır. Mekân ortada oval, tromp geçişli yanlarda yarım küre formlu birer kubbe ile kapatılmıştır. Konumundan dolayı düzensiz bir mimari yansıtmaktadır (Çizim:1).

Foto: 1- Öme Şeddad Camii'nin Genel Görünüşü

Çizim: 1- Ömer Şeddad Camii Planı ve Kesiti (O.C. Tuncer'den)

Kuzeydeki düz lentolu giriş kapısının üstünde geniş bir yuvarlak kemere yer verilmiştir. Kemer ile kapı açıklığı arasında altta üç satırlık kûfi kitabe yerleştirilmiştir. Kitabenin orta satırı kenardaki parçalar dışında yok olmuştur. Alt satır aralardaki bazalt konsolların arasında devam etmektedir. Beyaz kalker üzerine kabartma kûfi ile yazılan kitabe harflerin dışındaki boşluklar girift düzenlemelere sahip palmet ve rumili kıvrık dallardan meydana gelen bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Kitabenin üstünde oluk ve düz silmelerle oluşturulan sivri kemer formulu iki pencere açıklığına yer verilmiştir (Foto:2).

İç mekân doğu batı yönüne uzanan dikdörtgen planlı olmasına karşın üç bölümlü bir düzenlemeye sahiptir. Orta eksende güneyden iki silindirik sütun, kuzeyden ise içe taşan iki duvar payesine oturan birer sivri kemer ile bunların hemen yanındaki doğrudan duvarlara oturan ikinci sivri kemerli açıklıklar bölünmeyi sağlamaktadır. Orta mekan kuzey güney yönünde dikine uzana dikdörtgen planlı olup

Foto: 2- Öme Şeddad Camii'nin Kitabesi

Foto: 3- Öme Şeddad Camii'nin İç Mekanı

üzeri oval kubbeye örtülüdür. Batıdaki mekan kare planlı olup tromp geçişli bir kubbeye örtülüdür. Kubbe güney, doğu ve batıda yer alan sivri kemerlere oturmaktadır. Batı ve kuzey duvarında birer pencere vardır. Doğudaki mekan da kare planlı ve tromp geçişli bir kubbeye örtülüdür. Kubbe güney ve batıdaki iki sivri kemerle taşınmaktadır. Kuzey duvarında bir adet pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Kible duvarındaki mihrap nişi dikdörtgen planlıdır. Üstte at nalı kemer ile sonlanmaktadır. Kemer, niş köseliklerindeki

Foto: 4- Öme Şeddad Camii'nin Mihrabı

sütuncelerin dış köselerine oturmaktadır (Foto:3). Tek parça kalın sütuncelerin gövdeleri dikey olarak yivlendirilmiştir. Başlıklar farklı düzenlemelerdedir. Sol sütuncenin başlığının dış köşesine yarım bir iri yaprak yerleştirilmiştir. Sağ sütunce başlığı sade tutulmuştur.

Mihrabın iki yanında mekânı bölen kemerleri taşıyan sütunlar silindirik gövdelidir. Gövdeleri sade olan sütunların başlıkları dor ve iyon stillerini anımsatan formları ile devşirme malzeme kullanımına işaret etmektedir. Mihrap ve sütunlar gri yağlı boya ile sonraki dönemlerde boyanmıştır (Foto:4).

Diyarbakır surlarına bitişik olarak yapılmış Ömer Şeddad Camii'nin Selçuklu çağında Nisanoğulları döneminde

yapıldığını ve yan yana doğu batı istikametinde uzanan üzerleri kubbe ile örtülü üç bölümden meydana geldiği plandan anlaşılmaktadır. Burada doğudaki mihrap atnalı kemerli yapısı nedeniyle erken İslam dönemine özellikle Emevi dönemine gidebileceği izlenimi uyanmaktadır. Ancak mihrap dışındaki diğer özellikler ve tromplu kubbe kullanımı XII. yüzyıl Selçuklu çağı cami yapılarına uygun düşmektedir. Bu nedenle yapı hakkında yorum yapan otoritelerin de üzerinde durduğu gibi cami üç bölümü iki mihrabı ve taş minberi ile Selçuklu çağında inşa edilmiştir. En son Osmanlı devrinde dış avlu duvarı yapılmış bu haliyle günümüze ulaşmıştır.

Hz. Süleyman (İç Kale) Camii

İç Kale kapısının karşısındaki Aslanlı Çeşmenin güneyinde yer alan burcun kenarındadır. (Boran, 2001, s.35) Cevat Paşa Mahallesi, Odun İşkelesi Sokak, 41. pafta, 32 Ada, 31 parselinde Sultan Süleyman Vakfı adına kayıtlı bulunmaktadır (Foto:5). Günümüzdeki cami İnalıoğulları ve Osmanlı dönemlerinin izlerini taşımaktadır.

Hz. Süleyman ve Nasırriye adları verilen caminin esas adı "Kal'a Camii" olup belgelerde bu cami için Nasırriye" yanı sıra "Tahiririyye" adının da kullanıldığı görülmektedir (Yılmazçelik, 1995, s.52). Caminin ilk inşa tarihinin bilinmemesine rağmen, minaredeki kitabeden İnalıoğulları vezirlerinden Nisanoğlu Kemaleddin Ebu'l Kasım Ali (1156-1179) tarafından 1160 tarihinde yaptırıldığını anlaşılmaktadır (Tuncer, 1996, s.20)

Osmanlı döneminde, caminin ilk genişletilmesi Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilmiş ve adına vakfiye düzenlenmiştir. Daha sonra IV.Murat döneminde 1631-1633 tarihleri arasında Diyarbakır Valiliği yapan Silahtar Murteza Paşa camiyi yenilercesine onartmış ve türbe, çeşme ve tuvalet gibi yeni eklentiler yapılmıştır. Yapıya yoğunlukla 19.

Foto: 6- Hz. Süleyman Camii'nin İç Mekan Payedeki Kitabesi

yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde eklentiler yapılmıştır. Cami 1960-61, 74, 75, 76, 77-2004 yıllarında onarılmıştır (Yılmazçelik, 1995, s.54).

Camiye ait inşa ve tamir kitabeleri olmak üzere sekiz kitabe bulunmaktadır. Minarenin doğu yüzünde inşa kitabesi yer almaktadır.

"Allahu Sübhanehu Ebu'l- Kasım Ali b. Nisan rahimallahu men terahhame aleyhi ve zalike fi sene hamse ve hamsine ve hamsemie."

"Allah noksan sıfatlardan münezzehtir. Allah, Nisan oğlu Ebul Kasım Ali'ye merhamet edenlere rahmet etsin. Bu 555 (1160) senesinde yapılmıştır.

Harimin giriş kısmındaki iki payenin üzerindeki mihraplarda celi cülüs kitabeler vardır. Bunlardan batıdaki paye üzerindeki kitabesi:

" Yerhamullahu men salla fi'l meşhedil mübarek ve yerhamu ala Ebi'l Kasem Ali b. Nisa.

Allah, bu mibarek meşhede salat edene rahmet eylesin ve Nisan oğlu Ali Ebu'l- Kasım'a rahmet olsun (Foto:6).

Foto: 5- Hz. Süleyman Camii'nin Genel Görünüşü

Foto: 7- Hz. Süleyman Camii'nin Batı Cephesi

Doğu payedeki kitabe :

“Yerhamullahu men salla fi'l meşhedi'l-mübarek ve yerhamu ala Ebu'l Kasım Ali b. Nisan Cemaleddin.

“Her kim bu mübarek meşhede salat okursa Allah ona rahmet eylesin ve Nisan Cemaleddin oğlu Ebu'l- Kasım Ali'ye rahmet olsun.”

Minarenin güney yüzündeki kitabe yine Ebu'l Kasem Ali'ye aittir.

“ Allah az.... ha ve huve Ebu'l -Kasım Ali b. Nisan rahimehullahu.”

“ Ve O, Nisan oğlu Ebu'l Kasem Ali Allah'ın rahmeti üzerine olsun.”

Caminin doğu cephesindeki pencerenin üzerindeki kitabe, yapının banisi ile ilgilidir.

“Ya ilahel'l halkı kun ni'mel-veliyyi li-kemaleddin Ebi'l Kasım Ali ve kema şade binav meşhedin ferade anhu bi'n_ nebiyyi'l murseli.”

“Ey Mahlukun yaratıcısı, Kemaleddin Ebi'l-Kasım Ali, meşhedi nasıl yükseltip sağlamaştırdı ise sen de ona iyi dost ol, Nebiyyi mürsel hürmetine ondan razı ol.”

Batı taraftaki ana giriş kapısının üzerindeki kitabe ise Osmanlı dönemine ait olup, dua mahiyetindedir.

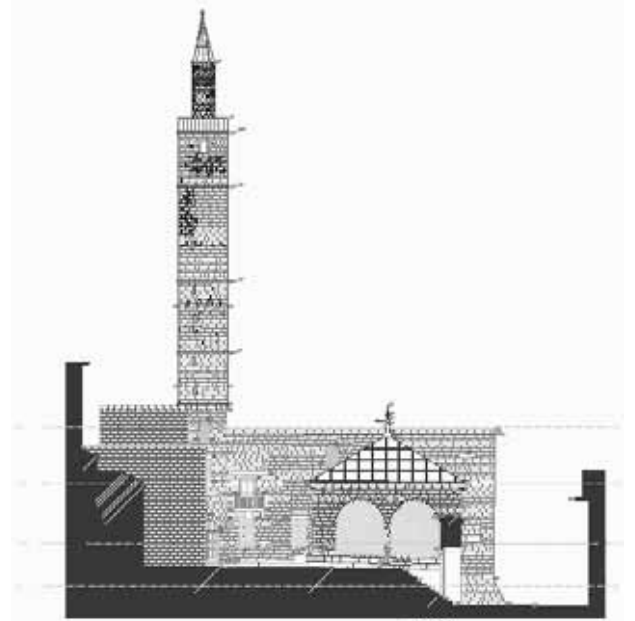
“ Gelenler sonra birdir bu cihanda

Belki bâki değil devr-i zamana

Sevap için yapıp kıldım nazargah

Kim okur Fatiha rahim ede Allah.”

Hz. Süleyman Cami, Diyarbakır iç kale surlarına ait iki burç arasında eğimli arazi üzerinde kurulu yapılar topluluğundan oluşmaktadır. Yapı topluluğunda cami, caminin batısına bitişik türbe ve hazire, avlu batı giriş kapısının sağında yaz aylarında namaz kılmaya yarayan namazgah bölümü, solunda revaklı abdest alma yerleri, caminin kuzeyinde yer alan ikinci türbe bölümü yer almaktadır.

Çizim: 2- Hz. Süleyman Camii'nin Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden İşlenerek)

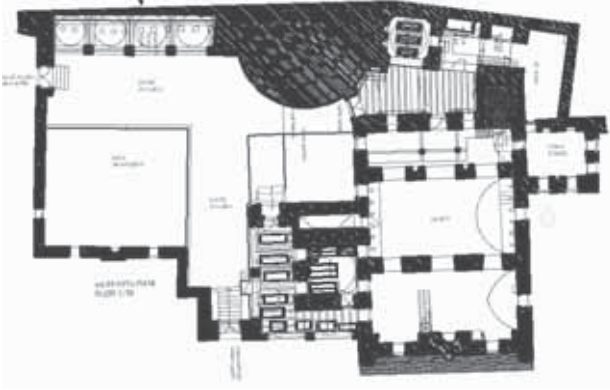
Planda eklentiler ve değişiklikler olduğu görülmektedir. Türbe harimin birinci ve ikinci bölümüne birer kapıyla bağlantılıdır. Üstte üç yöne akıntılı ve kurşun kaplı örtü, duvardaki Osmanlı çinileri, harime bakan demir parmaklıklar, bunu dışından çevreleyen ikinci türbe revak, güney koldaki mezarlar özgün olmayıp 17. yy ve sonrası değişikliklerdir.

Tüm bu işlemler arasında mezarların yerlerinden kaldırılıp yeni geometrik düzen içine yerleştirildikleri belirtilmiştir. Yapının adından başka hemen hemen hiçbir özgün yanı kalmadığı da gözlemlenmiştir. Orhan Cezmi Tuncer'in “Diyarbakır Camileri” eserinde de belirttiği üzere, Vakıflarda çalıştığı sürede restorasyon teknisyeni Özkan Erincin ile birlikte kuzey kanadı tabliyesi, yalıtım, harim iç dekorasyonu döşeme kaplaması gibi onarımlarda bulunmuş, Halid Bin Velid'in tarihi kişiliğinin bu yapıyı güncel tuttuğuna ve bu nedenle değişiklikleri zorunlu kıldığını belirtmiştir.

Yine Tuncer'e göre ilk şeklini koruyamamış olan mescit güneydeki mihraplı ufak alandır. Minareyle arasında avlu vardır ve bu yörenin tasarım anlayışına uygundur. İkinci ve üçüncü bölümler sonra eklenerek cami büyütülmüştür. (Tuncer, 1996, s.27)

Yapı topluluğuna iki ayrı cephede yer alan kapıdan girilmektedir. Kapılardan biri batı cephede, diğeri güney cephede yer almaktadır. Batı cephede yer alan kapı basık kemerlidir. Kapının eşik kotu yukarıda kaldığından birkaç taş basamakla avluya inilmektedir (Çizim:2), (Foto:7).

Güney cephede yer alan kapı basık kemerlidir. Kapının eşik kotu avlu kotundan aşağı kaldığından, avluya taş basamaklarla çıkılmaktadır. Avluda yer alan ve yazın namaz

Çizim: 3- Hz. Süleyman Camii'nin Planı (VBM Arşivinden İşlenerek)

kılınan namazgah kısmı güney ve batı cephede duvarla çevrilidir. Namazgah kısmı avludan bir sıra taş basamaklı seki ile yükseltilmiştir. Batı cephe duvarında bir pencere, güney duvarında iki pencere ile mihrap bulunmaktadır.

Avlu batı giriş kapısının sağında abdest alma yeri bulunmaktadır. Burası revak şeklinde düzenlenmiştir. Avluya bakan cephesinde üç adet taş sütuna oturan dört adet sivri kemer bulunmaktadır. Sütun başlıklarının arasına demir gergiler atılmıştır. Sütunlar kuzey duvarına kemerlerle bağlanmıştır. Abdest alma yerinin üzeri pandantif geçişli dört kubbe ile örtülüdür. Abdest alma yerinin duvarları siyah bazalt taşı ile örülmüş ve duvarlar taş hatıllı silme ile sonlanmaktadır.

Avludan camiye geçiş, avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alan basık kemerli kapıdan iki katlı son cemaat yerine geçilerek sağlanmaktadır. Bu son cemaat yerinin kuzeyinde sonradan ilave edilmiş bir türbe yer almaktadır. Türbe pandantif geçişli kubbe ile örtülüdür.

Türbenin doğusunda abdest alma yeri bulunmaktadır. Bu kısmın doğu cephesinde yer alan basamaklardan avlunun üst katına çıkılmaktadır. Üst katta bir mihrap bulunmaktadır. Mihrap nişi kemerlidir. Üst katın avluya bakan cephesinde altta dikdörtgen kesitli bir, üstte sivri kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu cephesinde kare planlı taş minare yer almaktadır.

Son cemaat yerinin güney cephesinde yer alan basık kemerli bir kapıdan camiye geçilmektedir. Cami boyuna dikdörtgen planlıdır. İçerideki dört ayak kible duvarına paralel üç sahına ayrılmaktadır. Sahınların üzeri doğu batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Tonozlarda kalem işi süsleme bulunmaktadır (Çizim:3). Güney cephede iki pencere, doğu cephede altta iki ve üstte iki pencere, batı cephede iki pencere ile aydınlatılmaktadır. Güney cephedeki pencereler kare kesitlidir. Pencere lentoları üzerinde sivri kemerli alınlıklar yer almaktadır. Pencereler demir parmaklıklı, alınlıklar beton dışlıklardır (Foto:8).

İç kale Camii'ne ait iki adet mihrap bulunmaktadır. Birincisi, kible duvarının ortasında, giriş ekseninde yer almaktadır. Mihrap, duvarı oluşturan malzemelerden yapılmıştır. Dikdörtgen görünüşlü mihrap nişi, yarıya kadar sütuncelerle daha sonra da içe girintili şekildedir. Girinti kısmı çerçeveyi oluşturmaktadır. Dikdörtgen görünüşlü mihrap, oldukça yüksek tutulmuş beş kenarlı niş, üç dilimli kemerle kuşatılmış mukarnaslı kavsara ve köşelerde sonradan eklenmiş sütunceler teşkil etmektedir. Mihrap dıştan silme ile çevrelenmiştir. Mihrap güney cepheden dışarıya çıkıntı yapmaktadır. Mihrap çıkıntısı üçgen formudur.

İkinci mihrap ise üst kat mahfilde, kible duvarının ortasında, doğrudan duvara oyulmuş, kubbeli bir kavsaradan ibarettir. Yarım kubbeli kavsara dıştan sivri kemerle sınırlanmış ve hafif sivri tutulmuştur. Ayrıca kavsara eteğine sivri kemerli yüzeysel nişçikler açılmıştır. Kavsara kemerinin dışına ve üst ortasına dikdörtgen çerçeveli bir kitabe yerleştirilmiştir.

Mihrabın batısında bulunan minber, kapı, aynalık, süpürgelik ve külah kısımlarından oluşmuştur. Süpürgelik bölümü üç bölüme ayrılmış, bölümlerin üst kısımları püsküllerle süslenmiştir. Aynalıkta dikey çerçevelerle bölümlere ayrılmıştır. Külahta herhangi bir süslemeye rastlanmamaktadır. Minber kahverengi yağlı boyayla boyanmış olup, yakın tarihte yapılmıştır.

Caminin içerisinde girişte ilk sahında mahfil katı yer almaktadır. Mihrap nişi olan ve son cemaat yerinin üstünü kaplayan bölüm günümüzde "Kuran Kursu" olarak kullanılmaktadır. Harimin üstündeki mahfil kısmı, ahşap malzemeden yapılmıştır. Ahşap mahfil yakın zamandan kalmadır.

Mahfil katının batı cephesinde yer alan pencere sonradan kapıya çevrilmiş ve bu kapıdan mükebbire olarak kullanılan ahşap balkona çıkılmaktadır. Eskiden mektep olarak kullanılmıştır. Oda beşik tonoz örtülüdür. Güney ve doğu cephelerde ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. Pencereler

Foto: 8- Hz. Süleyman Camii'nin İç Mekanı

dikdörtgen formlu ve demir parmaklıdır. Kuzey duvarında bir kapı ile iki niş yer almaktadır.

Caminin cephelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Doğu cephesinde inşa kitabesinin bulunduğu yerde pencere ve tonozla örtülü bir bölüm vardır. Bu bölüm doğrudan harime açılmaktadır. Üzeri düz dam şeklinde, kuzey, doğu ve güney cephelerinde birer dikdörtgen görünümlü pencere bulunmaktadır.

Doğu cephenin alt kısmında iki, üstünde de farklı yerlere yerleştirilmiş sivri kemerli pencereleri bulunmaktadır. Alt kısımdaki pencerenin kuzey tarafının üstünde kitabe şeridi bulunmaktadır. Her iki pencere de dikdörtgen görünümlüdür. Üstteki pencerelerin kuzey taraflarının yanında, çörtene bitişik, konsollar üzerinde saçak bulunmaktadır. Bu saçaklarla cephe hareketlenmektedir. Ayrıca cephede üç adet çörtten ile yekpare taşa oyulmuş sivri kemerli bir niş bulunmaktadır.

Güney cephenin iki yanında dikdörtgen şeklindeki payandalar eğimli arazide kurulan yapıyı desteklemektedir. Benzer düzenleme mihrabın arkasındaki üçgen bir çıkıntı da görülmektedir. Üçgen çıkıntının üst kısmı külah şeklindedir. Bu cephenin zeminden bir metre yüksekliğinde dışa taşkın bir kuşak görülmektedir. Ayrıca bu cephenin temelini kaymaması için alttan pahlı bir duvar daha eklenmiştir. Alttaki pencereler dikdörtgen görünümlü, üst kattakiler ise sivri kemerlidir. Kemerin yüzeyi beyaz ve kahverengi taşlarla süslenmiştir. Dikdörtgen dayanaklarda ve cephenin üst bölümünde yekpare yapılmış sivri kemerli nişler görülmektedir.

Batı cepheye sahabelerin medfun olduğu türbe bitleştirilmiştir. Türbeye caminin içinden ve türbenin kuzeydeki kapısından da girilebilmektedir. Bu cephenin kuzeybatısında alta iki pencere, üstte sivri kemerli bir pencere ve balkon

şeklinde kapalı bir bölüm bulunmaktadır.

Caminin duvarları siyah bazalt taşlarla örülmüş ve duvarlar silme ile sonlanmaktadır. Caminin üzeri dıştan taş kaplanmıştır. Caminin üzerinde biriken yağmur suları çörttenlerle dışarıya atılmıştır.

Minare cami önündeki iç avlunun doğusunda yer almaktadır. Siyah bazalt taşından yapılmıştır. Minareye iki ayrı kapıdan çıkılmaktadır. Biri avluya diğeri caminin içine açılmaktadır. Külâhı kurşun kaplamalıdır. Kare planlı minare, üç ara silmeyle daralmadan yükselmektedir. Mazgal pencereleri batıdadır. Pek çok onarım gördüğü derz izlerinden anlaşılmaktadır.

Türbe ve hazire caminin batı duvarına bitişik vaziyettedir. Türbe kare planlıdır. Kubbeye geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Türbeye giriş cami içerisine açılan kapılarla sağlanmıştır. Türbenin güney cephesinde bir, batı cephesinde iki penceresi bulunmaktadır. Bu mekan caminin içerisine açılmaktadır. Kubbe dıştan üç tarafa eğimli külâhla kaplıdır. Külâh dıştan kurşun kaplıdır. Türbenin güney ve batı tarafında hazire yer almaktadır. Hazirenin batı cephesinde iki, güney cephede iki sivri kemerli açıklık bulunmaktadır. Kemer açıklıkları demir parmaklıdır. Hazireye kuzey cephede yer alan kapıdan girilmektedir. Hazirenin üzeri kirişlemeli tavanla örtülüdür. Hazirenin çatısı dıştan taş döşelidir. Hazirenin duvarları siyah bazalt taştan örülmüştür. Duvarlar hatıllı silme ile sonlanmaktadır.

Caminin tuvaletleri güney cephede namazgâh kısmının güneyinde alt kısmında yer almaktadır. Tuvaletler taştan inşa edilmiştir.

Nebi Camii

Cami, İnönü Mahallesi, Gazi Caddesi üzerinde tapunun 3 pafta, 142 ada, 102 parselde Kasap Hacı Hüseyin Vakfı adına kayıtlıdır (Foto:9). Nebi Camii'nin şafiler kısmı 1955 yılında kamulaştırılarak Gazi Caddesi'nin genişletilmesi sırasında yıkılmıştır.

Esas yapı XV. yy'dan kalma bir Akkoyunlu eseridir. (Sözen, 1971, s.43). Kasap Hacı Hüseyin adlı kişi 1530 yılında minare ile hanefiler kısmını yaptırmıştır. Kendi adına vakfiye düzenlemiştir. Minare kitabesinde Hz. Muhammed'in hadisleri “ kâle'n nebi “ ifadesi ile nakledildiği için cami halk arasında Nebî Camii, Peygamber Camii, Câmiu'n-Nebi anılmaya başlanmıştır. Minare yıkılan şafiler kısmının ön cephesine yakın bir yerde iken bugünkü yerine taşınmıştır. Cami 1954-1962, 1974-1975-1976, 2006 yıllarında

Foto: 9- Nebi Camii'nin Genel Görünüşü

Foto: 10- Nebi Camii'nin Kuzey Cephesi

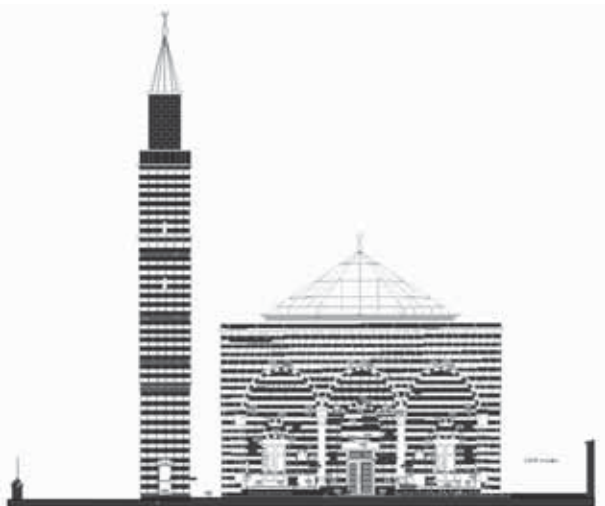
Foto: 11- Nebi Camii'nin İç Mekanı

onarılmıştır. (Tuncer, 1996, s.82, 84)

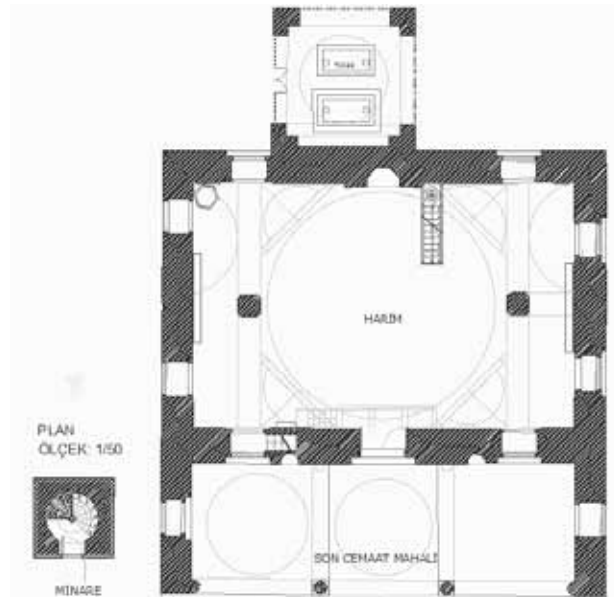
Şafile kısmını örten ahşap kirişlemeli tavan 1927 yılında çürüyüp çökmesi nedeni ile o tarihten 1955 yılına kadar ibadete kapalı kalmış, 1955 yılında da yeri Gazi Caddesine katılmak üzere yıkılmıştır.

Cami enine dikdörtgen planlıdır. Caminin önünde kuzey cephede revak şeklinde son cemaat yeri bulunmaktadır. Ön cephede ortada iki sütun yanlarda duvara oturan üç sivri kemer yer almaktadır. Sütunlar mermerdendir. Sütunlar mermer kaideye oturmaktadır. Kaidenin alt kısmı kare şeklinde, üst kısmı armudidir. Kaidenin sütuna bittiği kısımda bir bilezik bulunmaktadır. Sütun başlıkları siyah bazalt taşındandır. Başlıkların köşeleri pahlıdır (Foto:10).

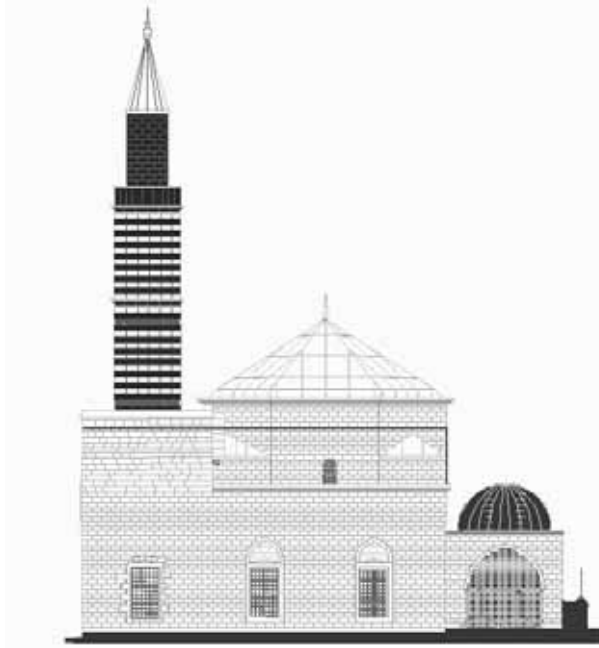
Sivri kemerler yan duvarlara bitişik taştan yalancı sütuna oturmaktadır. Yalancı sütun mermer üzengiye oturmaktadır. Üzengi ve sütun başlığı mermerdendir. Sivri kemerler siyah ve beyaz taştan örülmüştür. Kemerler bir silme ile çerçevelenmiştir. Sütunlar son cemaat duvarına kemerlerle bağlanmıştır. Kemerler taş üzengilere oturmaktadır. Ortada yer alan kubbenin kemerleri demir gergilerle tutturulmuştur (Çizim:4).

Çizim: 4- Nebi Camii'nin Kuzey Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)

Çizim: 5- Nebi Camii'nin Planı (VBM Arşivinden İşlenerek)

Çizim: 6- Nebi Camii'nin Güney Cephe Görünüşü
(VBM Arşivinden İşlenerek)

Son cemaat yerinin duvarları son cemaat kubbelerini gizleyecek şekilde kalkan duvarı gibi yükseltilmiştir.

Son cemaat yerinden bir kapı ile harim kısmına geçilmektedir. Kapının lentosu siyah bazalt taşındandır. Lentonun üzerinde beyaz taştan yayvan kemer bulunmaktadır. Kapının sövesi siyah ve beyaz taşlardan oluşturulmuştur.

Foto: 12- Nebi Camii'nin Kubbesindeki Süslemeler

Harim kısmı ortada yanlarda birer ayağa, diğer kısımlarda güney ve kuzey duvarlara oturan kemerlerin taşıdığı bir kubbe ile örtülüdür. Ayaklar yan duvarlara kemerle bağlanmıştır (Çizim:5), (Foto:11).

Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır. Kubbe ve tromplarda kalem işi süslemeler bulunmaktadır (Foto:12). Kubbe dıştan sekizgen kasnaklı ve konik külahla örtülüdür. Külah kurşun kaplıdır. Kubbe haricindeki diğer yan kısımlar tonoz örtülüdür. Harim güney, doğu ve batı cephelerde

ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır (Çizim:6). Pencerelevler sivri kemerli niş içersine alınmıştır. Pencerelevlerin lentoları taştandır. Lentoların üzerinde yayvan kemer yer almaktadır. Pencerelevlerin lokmalı demir parmaklıdır. Mihrap taştandır. Niş kısmı beş kenarlıdır. Niş kısmı yukarıda üç dilimli kemerle çevrelenmiştir. Kavarası dokuz sıra mukarnaslıdır. Mihrap niş köşelerinde birer sütunce yer almaktadır. Bu sütuncelere kavsarayı çevreleyen üç dilimli kemer oturmuştur. Mihrap niş üç sıra bitkisel motifli silme ile çerçevelemiştir (Foto:13). En dışta düz taş silme yer almaktadır. Ahşap minberin sanatsal özelliği bulunmamaktadır. Harimin içersinde giriş kapısı üzerinde mahfil katı yer almaktadır. Mahfile kuzey cephede son cemaat yerine açılan pencerelevnin içersinden bir merdivenle çıkılmaktadır. Caminin duvarları son cemaat yerinde siyah ve beyaz taşlarla, diğer dış cepheler siyah bazalt taşıyla örülmüştür. Duvarlar silme saçakla nihayetlenmektedir.

Minare 1955 yılında şimdiki yerine taşınmıştır. Caminin doğu cephesine yakın bir yerde bulunmuştur. Kare planlıdır. Kare planlı gövde oldukça yüksektir. Giriş kapısı kuzey cephede ve basık kemerlidir. Basamaklar taştandır. Gövde de mazgal pencerelevler bulunmuştur. Gövde şerefe kadar üç silme ile kesilmiştir. Gövde siyah ve beyaz taşlarla örülmüştür. Gövde de mazgal pencerelevler bulunmuştur. Şerefe korkuluğu taştandır. Petek kısmı silindirik, kısa ve siyah taştandır. Külah kurşun kaplıdır.

Foto: 13- Nebi Camii'nin Mihrabı

Avlunun kuzeyinde tuvaletler yer almaktadır. Tuvaletlerin üzeri tonoz örtülüdür. Çeşitli dönemlerde yapılan müdahalelerle değişikliğe uğramıştır.

Nebi Camii'nin yola katıldığı için yıktırılan şafileler kısmı

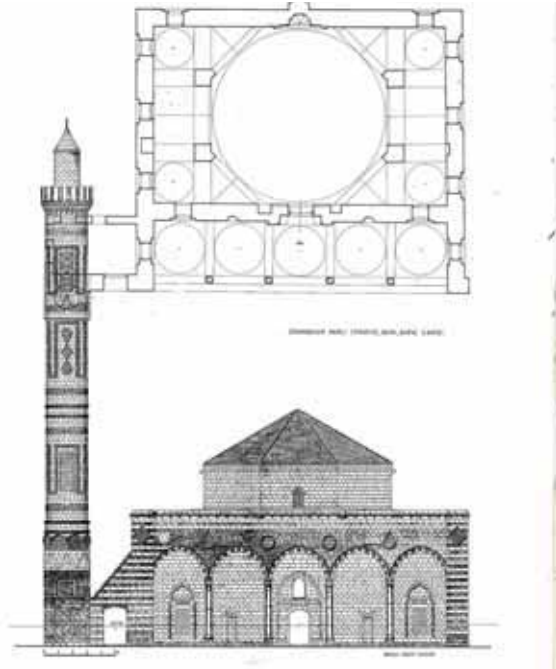
Akkoyunlular döneminde inşa edilmiştir. Yıkıtılan şafileler kısmı enine dikdörtgen planlı ve üzeri düz toprak damlı bir yapıdır. Şafileler kısmı kible duvarına paralel dört sahnalı olup, önünde revak şeklinde son cemaat yeri bulunmakta idi.

Parlı (Safa) Camii

Parlı Safa Camii Diyarbakır sur içinin kuzey batı kanadında yer almaktadır (Foto:14). Melek Ahmet Caddesi'nin kuzeyinde Ulu Caminin batısında bulunan yapı, Safa Cami, Parlı Cami ve İparlı Cami olmak üzere farklı adlar ile tanımlanmaktadır (Sözen, 1971, s.48; Tuncer, 1996, s.85). Karşısında kadı hamamı bulunmaktadır.

Foto: 14- Parlı (Safa) Camii'nin Genel Görünüşü

Çizim: 7- Parlı (Safa) Camii'nin Planı ve Cephe Görünüşü (O.C. Tuncer'den)

Diyarbakır Parlı (Safa) Camisinin tarihlendirilmesine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmektedir. Yapının inşa kitabesi bulunmamasına karşın giriş kapısı üzerinde yer alan onarım kitabesi bulunmaktadır.

Kitabede “Besmele. Ayet. Müslümanların ve İslamın sultanı, yerlerde Allahın gölgesi, Süleyman-ı azamet ve haşmet menbaı, Osmanlı padişahlarının gözü, Acem, Arap ve Rum sultanlarının sultanı ulu hakan en büyük sultan, sultan selim han oğlu Sultan Süleyman'ın devleti zamanında lutuf sahibi, Allah'ın rahmetine çok muhtaç ve kullarının en küçüğü, zayıf kul, fakir, Amidli Hacı Abdurrahman oğlu Hacı Hüseyin Ali bu camii şerifi onarttı. Allah her ikisinin taksiratını affetsin. Bu yapı üstündeki mühendis Amid'li usta Ahmed'tir. Hicret-i nebeviyyenin 938 senesi tarihinde bu iş cereyan etti. Katibi Zaif Kul Simi Abdullah oğlu Mehmed” ifadesi geçmektedir.

Bu kitabede belirtilen onarım tarihi de göz önüne alınarak yapının Diyarbakır'da Akkoyunlular döneminde (1401-1515) inşa edilmiş olduğu kabul edilmektedir (Sözen, 1971, s.48). Ayrıca yapının 15. yüzyılın 3. çeyreğinde inşa edildiği

yönünde görüşler de bulunmaktadır (Tuncer, 1996, s.85). Sözlü bilgiler ışığında yapın Şah İsmail'in dedesi Şeyh İbrahim Safi'nin oğlu Cüneyt'in isteği üzerine Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Yapının mimarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamasına karşın 1531 yılındaki onarıma ait olan kitabede mimar olarak Üstad Ahmet-ül Amidi'nin adı geçmektedir (Sözen, 1971, s.48).

Enine dikdörtgen planlı olan yapı, dıştan 19.88x22.80 ölçülerinde olup, harım ve kuzeyindeki beş bölümlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. Yapının ana mekânını örten kubbeleri doğu ve batı yönde ikişer serbest desteğe, kuzey ve güneyde ise beden duvarlarına oturan ikişer destekle sekiz destekli bir plan şeması gösterir (Sözen, 1971, 48) Sekizgen formlu kasnağa sahip olan kubbelerde geçiş elemanı olarak tromp kullanılmıştır. Ana mekân doğu ve batı yöne doğru yan mekânlarla enine genişletilmiştir. Bu genişlemesi sağlayan yan mekanlar, köşelerde pandantif geçişli kubbe ile bunların arasında ise sivri beşik tonozla örtülüdür. Son cemaat yeri kubbeleri dışarıdan gizlenmiş olup, kubbelere geçişte pandantif kullanılmıştır (Çizim:7).

Foto: 15- Parlı (Safa) Camii'nin Kuzey Cephesi

Yapının yer aldığı yüksek duvarlarla çevrili avluya batı ve doğu cephelerinde bulunan kapılardan girilmektedir. Avlu duvarları çimento harç ile doldurulmuş moloz taştan oluşmaktadır. Doğu cephesi boyunca devam eden avlu duvarı bazı bölümlerinde yüzeyler boyanmıştır. Doğu cephesindeki kapı ahşap doğramadan yapılmış olup saçak kısmı ise betondan yapılmıştır.

Cami avlunun güney tarafında yer almaktadır. Ayrıca avluda şadırvan, kuzey duvarına bitişik tuvalet ve gashane bulunmaktadır. Camiyi doğu ve batı cephesinden saran avlunun devamı yüksekçe demir parmaklıkla çevrelenmiş ve doğu tarafında bahçeye girişi sağlayan kapı bulunmaktadır. Cami, gashane ve tuvalet hacimlerinin girişleri avlundadır.

Kuzeyde bulunan avlunun ortasında doğu ve batı giriş kapıları ekseninde şadırvan yer almaktadır. Şadırvan; sekiz betonarme sütun üzerine geniş saçaklı betonarme düz çatıyla tamamlanmıştır. Çatı çimento şap ile tamamlanmıştır. Sekizgen su havuzu kesme bazalt taştan yapılmıştır. Her yüzeyinde bir pencere yer almaktadır. Pencerele siyah yağlı boyalı demir korkuluk üzerinde demir tel örgü ile kapatılmıştır. Sekizgen su havuzu yaklaşık 2,20 m kesme taş devamı ise demir tel örgü ile kapatılmıştır (Foto:15).

Doğu batı yönünde enine dikdörtgen planlı ve tek kubbeli, ana mekânın kuzeyinde ana beden duvarından doğu batı doğrultusunda taşan beş kubbeli son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yeri sütunlar üzerine oturan beş sivri kemer ile dışarıya açılmaktadır. Sivri kemerler iki renkli taşlarla oluşturulmuştur. Kemerleri taşıyan sütun ve sütun başları bazalt taştan olup sade ve iki parçadan oluşmuştur. Ön yüzdeki sivri kemerler beyaz kalkerden bir oluk silme ile çevrilerek vurgulanmıştır (Foto:16). Kemer köşeliklerine farklı biçimsel özelliklere sahip birer madalyon yerleştirilmiştir. Cephenin dış kenarlarına yerleştirilen iki madalyon karedir. Köşeleri üstüne oturtulan madalyonlar küçük kareciklerin kaydırmalı dizilisi sonucu oluşan ikili dış

Foto: 16- Parlı (Safa) Camii'nin Son Cemaat Yeri

sırası ile çevrelenmiştir. Yüzeye makulî hatla Muhammed" kelimesi işlenmiştir. Orta kemer köşeliklerindeki madalyonlar daire şeklinde olup, yüzeyine on iki kollu yıldız sisteminden bir kesit işlenmiştir. Kare ve dairesel madalyonlar arasındaki köşeliklere ise damla formu birer madalyon yerleştirilmiştir. Bunların içleri sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen geometrik düzenlemelerle doldurulmuştur (Foto:17).

Sütunları birbirine bağlayan sivri kemerler, dıştan ince beyaz taş ile yarım oluk silmelerle belirginleştirilmiştir. Son cemaat yerinde kubbeye geçişle pandantiflerle sağlanmıştır. Duvar yüzeyi genel olarak iki renkli taştan olup, biri kesme bazalt taş diğeri ise ince yonu beyaz taş ile oluşturulmuştur.

Caminin kuzey cephesinin ortasında iç mekâna geçit veren giriş kapısı bulunmaktadır. Kapının iki yanında yarım daire planlı sade birer mihrab ve birer pencere yer almaktadır. Revakın kapalı olan yan kenarlarına üst üste iki pencere yerleştirilmiştir. Taç kapı sivri kemerli girinti şeklinde düzenlenmiştir. Sivri kemer, girintinin köşelerine yerleştirilen iki sütunce üzerine oturmuştur. Sütuncelerin silindirik gövdesi helezonik yivlerle hareketlendirilmiştir. Sütunce başlıkları iki kademeli olup, alttan silindirik üstteise kare prizmal formda yapılmıştır. Yüzeyleri palmet, rumi ve kıvrık dallardan oluşan girift bitkisel kompozisyonlarla süslenmiştir. Girintinin ortasındaki kapının basık kemeri iki renkli taşlarla düz geçmeli düzenlenmiştir.

Foto: 17- Parlı (Safa) Camii'nin Süslemeli Madalyonu

Kemerin üzerinde iki satırlık kitabe ile bir pencereye yer verilmiştir. Kitabe kalker üzerine celi sülüs hatlı olup, Kuran-ı Kerim'den Zümer suresi 73. ayeti işlenmiştir. Pencere basık sivri kemer açıklıklıdır. Taştan geometrik şebeke ile kapatılan açıklıkdıştan yarımköşeli yıldızların yan yana diziminden meydana gelen ince bordür ile çevrelenmiştir. Geometrik şebeke altı kollu yıldız sistemine dayanmaktadır. Çift yivli düz çubuklar yatay ve çapraz doğrultuda birbirine paralel zikzaklar yapmaktadır. Kesişen bu kırık çizgiler, eş boyutlu altı kollu yıldız meydana getirmektedir. Pencerenin sağ alt kenarında geometrik süsleme parçası dikkat çekmektedir. Sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kompozisyon dış cephedeki damla madalyonların yüzeyini dolgulaşan düzeni tekrar etmektedir. Ancak bu parçada altıgenlerin yüzeyi sekiz dilimli birer gülbezek ile dolgulanmıştır.

Kitabenin üzerinde alçıdan yapılmış yıldız şeklinde dışlık mevcuttur. Dışlığın bir bölümü bozulduğundan beyaz çimento harç ile tamamlanmıştır. Pencerenin üst kısmında ise, bir kitabe mevcut olup, Kuran-ı Kerim'den bir ayet yazılmıştır.

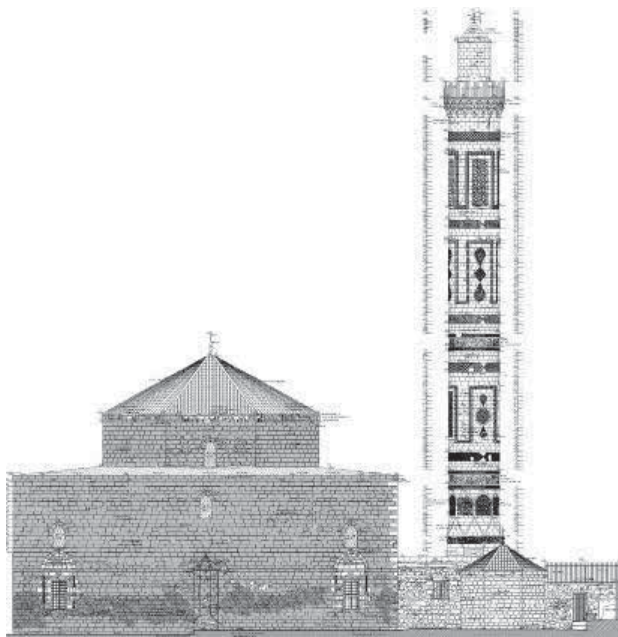
Yapının batı cephesinde altta simetrik olarak düzenlenmiş sivri kemer alınlıklı üç pencere bulunmaktadır. Batı cephede yer alan bu pencerelerin üzerinde ortadaki saçak altı hizasında olmak üzere üç adet daha küçük ölçekli sivri kemerli pencereler yer almaktadır. Pencerelerde sütunce gövdeleri dışında süsleme kullanılmamıştır. Silindirik sütunce gövdeleri dikey hatlı çubuklarla hareketlendirilmiştir. Lento taşlarının üzerinde geçmeli hafifletme kemeri kullanılmıştır.

Güney cephenin ortasındaki mihrap çıkıntısı altta kare kaideli olup, köşeleri pahlanarak çokgen gövdeye geçilmektedir. Üstten piramidal bir külahla örtülen çıkıntı üçgen ve yarım kürecikten oluşan bir alemle son bulmaktadır. Mihrap çıkıntısının doğu ve batı taraflarında sivri kemer alınlıklı birer pencere yer almaktadır. Cephenin üst kısmında da sivri kemerli daha küçük ölçekli üç pencere açıldığı

görülmektedir. Pencerelerde sütunce gövdeleri dışında süsleme kullanılmamıştır. Silindirik sütunce gövdeleri dikey hatlı zikzak çubuklarla hareketlendirilmiştir (Çizim:8).

Doğu cephedeki dört pencereden kuzeydeki ilk pencere son zamanlarda eklenen yapı nedeniyle kapanmıştır. Diğer üç pencerenin lento yüzeyleri aynı düzende iki renkli taşlarla geçmeli düzenlenmiştir. Siyah-beyaz taşlar yarım daire girintili ve çıkıntılı yüzeyleri ile "S" kıvrımları yapmaktadır. İki yan pencere aynı süsleme düzenine sahiptir. Sütunceler dörtlü örgü ile kaplı silindirik gövde ve bitkisel dolgulu başlık düzenini tekrarlamaktadır. Alınlık süslemesinde çerçeve bordürü olarak üç şeritli örgü kullanılmıştır. Çerçevenin içinde iki şeritli zencerekler diyagonal eksenlerde devam etmektedir. Zemindeki sekiz köşeli yıldızların içi birer gülbezekle doldurulmuştur. Orta pencere sütuncelerinin silindirik gövdeleri burmalıdır. Alınlığı çerçeveleyen bordür dört şeritli örgüdür. Çerçeve içindeki yüzeye alçak kabartma tekniği ile işlenen kompozisyonda çift yivli zikzaklar çapraz eksenlerde birbirine paralel olarak devam etmektedir. Birbiri ile kesişen bu zikzaklar eş boyutlu altı kollu yıldız meydana getirmektedir. Ortadaki altı köşeli yıldızların etrafındaki küçük altıgenlerden oluşan kompozisyonda yıldız ve altıgenlerin içi birer gülbezek ile işlenmiştir.

Doğu cephede yer alan bu pencerelerin üzerinde ortadaki saçak altı hizasında olmak üzere üç adet daha küçük ölçekli sivri kemerli beton dışlık pencereler yer aldığı görülmektedir. Ortadaki pencere daha yukarıda yer almaktadır. Doğu cephesi silme hizasında iki adet çörten bulunmaktadır.

Çizim: 8- Parlı (Safa) Camii'nin Güney Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)

Caminin kuzeydoğusundaki minaresi kare kaideli ve silindirik gövdeli bir form göstermektedir. Bazalttan inşa edilen kare kaidenin kuzey, güney ve doğu yüzüne üst kesimde makılî hatlı birer kare levha yerleştirilmiştir. Yazılar beyaz kalker zemin üzerine bazalt harflerle işlenmiştir. Kaide en üstte geometrik bir süsleme kuşağı ile dört yönden çevrelenmektedir. Süsleme kalker üzerine tek renk sırlı firuze çinilerle oluşturulmuştur. Çiniler güney ve doğuda büyük ölçüde dökülmüştür. Bordürde kırık hatlı şeritler yatay doğrultuda eşit aralıklarla sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmektedir. Sekiz köşeli yıldızların yüzeyine birer atlamalı kabaklar yerleştirilmiştir.

Kaideden prizmatik üçgenler aracılığıyla geçilen çokgen pabucun her yüzeyine üstte sivri kemer formunda son bulan süslemeli birer pano yerleştirilmiştir. Panolar atlamalı olarak bitkisel ve geometrik süslemeli olarak devam etmektedir. Geometrik panolarda sekiz ve on iki kollu yıldız sistemlerinden alınan iki farklı kompozisyon kullanılmıştır. Bitkisel panolarda yüzeye farklı biçim ve boyutlarda palmet, hatai ve gül motifleri işlenmiştir.

Silindirik gövde şerefeye kadar yatay ve dikey süsleme düzenleriyle doldurulmuştur. Alt kesimde burmalı iki silme arasında celi sülüs kitabe kuşağı yer almaktadır. Minaredeki bu kitabe Kuran-ı Kerim'den Hac suresinin 27. Ayeti, Fussiret suresinin 33. Ayeti ve Neml suresinin 93. ayeti yazılmıştır (Foto:18).

Foto: 18- Parlı (Safa) Camii'nin Minaresi

Foto: 19- Parlı (Safa) Camii'nin İç Mekanı

Şerefe dört sıradan oluşan mukarnas dizisi üzerine oturmaktadır. Şerefe korkuluğu iki renkli taş bloklarla oluşturulmuştur. Silindirik petek ve taş külah sade bir yapılanma göstermektedir. Basık konik külahın tepesinde bronzdan hilal formu almaktadır. (Baş, 2006, s.79-82)

Harim, doğu batı yönünde enine dikdörtgen planlı olup, yanlarda ikişer ayağa kuzey ve güneyde duvarlara oturan ortadaki tek kubbe ile yanlardaki orta eksen de tonoz, köşelerde kubbe ile örtülü bir mekan düzenlemesine sahiptir (Foto:18).

Harim güney duvarında mihrap, minber ve iki adet pencere yer almaktadır. Ayrıca güney duvarının yaklaşık 1.20 m boyunda orijinal çini kaplamaları durmaktadır. Yer yer bozulan çinilerin yerine alçı yapıp üzerine yağlı boya ile çini şekli verildiği görülmektedir. Alt pencereler ahşap doğrama olup, enine altı boyuna onbir sıra geçmeli lokma demirle kapatılmıştır. Bunların üzerine denk gelen üst pencereler ise sivri kemer açıklıklı ve vitraylıdır. Vitraylı pencerelerde bitkisel motifler ve dal şekilleri kullanılmıştır. Mihrabın üzerindeki vitraylı pencerede farklı olarak Arapça 'Allah' yazmaktadır.

Harimin doğu ve batı kanadı, köşelerde kubbe ortada ise üst örtü beşik tonoz şeklinde düzenlenmiştir. Kubbeler orijinal olmayan kalem işi ile süslüdür. Kubbeye geçişte pandantif kullanılmıştır. Duvar da ise altta ve üstte üçer pencere yer almaktadır. Pencere çevresinde bazalt taşan söve yapılmıştır. Üst pencereler sivri kemer şeklinde ve vitraylıdır. Farklı renkte olan vitraylı pencerede bitkisel motifler ve dal şekilleri kullanılmıştır. Ortadaki tepe pencere diğerlerinden daha yukarıda bulunmaktadır (Foto:19).

Harim kuzey duvarında ortada giriş kapısı ile bunun iki yanında birer pencere ve iki adet niş bulunmaktadır. Rüzgarlık olarak kullanılan ahşap camekandan içeri girilir. Girişin üzerindeki pencere iç tarafta ahşap doğramadan yapılmıştır. Alt pencereler yerden yaklaşık 0.15 m yüksekliğinde olup

sonradan ahşap doğrama ile kapatılmıştır. Girişin sağındaki niş kapatılarak ahşap dolap olarak değiştirilmiştir. Güney duvarındaki gibi orijinal çinilerle beraber alçı yapılıp üzerine yağlı boya ile yapılmış çini şekilleri de mevcuttur.

Harimin duvarları çinilerle kaplı olup, bu çinilerden güney ve batı duvarda olanları kısmen günümüze ulaşmıştır. Kuzey ve doğudaki çinilerde tahribatlar mevcuttur. Bazı bölümlerde alçı yapılıp üzerine yağlı boya ile çini şekli verilmiştir Çini süslemeler üç bölüm olarak duvarları dolaşmaktadır. Ortadaki geniş bordür, alt ve üstten ince çini bordürleri ile kuşatılarak sınırlandırılmıştır. Çinilerde renkli sır tekniği kullanılmıştır. Ana düzenleme niteliğindeki orta kuşakta iki farklı kompozisyon uygulanmıştır. Her iki kompozisyon düzgün altıgen levhalar yüzeyine işlenmiştir. Güney duvardaki kompozisyon beyaz şeritlerle oluşturulmuştur. Dairesel hatlara sahip iki eşkenar üçgen dikey doğrultuda kesişerek altı köşeli yıldızlar(mühr-ü Süleyman) oluşturmaktadır. Birbirine bağlanarak devam eden yıldızların ortasında şeritlerin dairesele hatlara sahip olmasından dolayı altı dilimli güller ile etrafında üçgenler belirlemektedir. Üçgenler siyahtır. Gül motiflerinde ise içe doğru üç kademeli olarak lacivert mavi ve sarı kullanılmıştır (Foto:20).

Batı duvardaki düzenleme ise aynı boyuttaki eşkenar onikigenlerle kurulmuştur. Beyaz şeritlerin oluşturduğu bir onikigenden geçen altı onikigen aralarda altı köşeli yıldızlar ve bu yıldızların dış köselerine bağlı düzgün olmayan altıgenler meydana getirmektedir. Ortadaki yıldız ve altıgenlerde lacivert, aralarda kalan kelepçe formu bölümler ise ardışık olarak yeşil ve mavidir. Yıldız şeklindeki göbeğe ve altıgenlere siyah konturlu sarı birer gülbezek işlenmiştir. Bu gülbezeker bazı levhalarda dairecik şeklini almıştır. Ana düzenlemeleri alt ve üstte çevreleyen ince bordürde aynı süsleme kullanılmıştır. Büyük bölümü dökülen bu bordürden yer yer belirgin durumda olan kısımları da kısmen sonraki dönemlerde boyanarak kapatılmış ya da döşeme altında kalmıştır. Sır altı tekniği kullanılarak oluşturulan bordürde

Foto: 20- Parlı (Safa) Camii'nin Çinileri

bitkisel süsleme mavi zemin üzerine siyah kullanılarak oluşturulmuştur. Zemine belirli aralıklarla kıvrık dallı gül motifleri yerleştirilmiştir. Güllerin arasına yerleştirilen çin bulutları boş yüzeyleri süslemekte ve güller arasında bağlantı sağlamaktadır.(Y. Savaş, 2006, 595-606)

İç mekânda mihrap ve minber önemlidir. Bunlardan mihrap, kible duvarı ortasında ve giriş ekseninde yer almaktadır. Kible duvarından 0.07 m taşıntılı mihrap 3.70 m eninde ve 5.20 m boyunda dikdörtgen görünüşüdür. Mihrabı kenar bordürleri, sütun, hücre, mukarnaslı kavsara, kuşatma kemeri ve köşelikten meydana gelmektedir. Çerçeveyi farklı düzenlemeler gösteren ve dıştan içe doğru kademeli profilasyon yapan beş silme ve bordür oluşturmaktadır. Çerçevenin ilk üç sırası mukarnas düzeninde olup, ilki düz silmenin yüzeyine sekiz köşeli yarım yıldızların yan yana dizilmesi ile oluşturulmuştur. Bunların içlerine de yıldız şeklinde dizilmiş bademler yerleştirilmiştir. İkinci sırada gelen mukarnaslar, üçlü olarak yan yana sıralanmaktadır. İtten itibaren yarım yıldız kesitli püskül öğelerinden sonra uçları sivriltilmiş hafif iç bükey üç yuva ve bunları takiben dilimli bir teppe nişi ile aralarındaki konsol ve yuvalar mukarnas sistemini oluşturmaktadır. Mukarnasların yüzeyi sonradan değişik renklere boyanmıştır. Üçüncüsü iki sıralı olup, ilki yarım yıldız kesitli ve yelpaze dilimli olarak düzenlenmiştir. İkincisi ise yaprak desenli olup bunların her birinin içine simetrik rumi ve palmet motifleri işlenmiştir. Dördüncü bordür düz yüzeyli geometrik geçme motiflerin oluşturduğu bir kompozisyonla ibarettir. Kompozisyonu eşit aralıklı, çapraz şekilde birbiri ile kesişen zencerek sıralarının oluşturduğu dört kollu yıldız ve aralarındaki sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmektedir. Ayrıca yıldızların içine sekiz dilimli bir gülbezek yerleştirilmiştir. Beşincisi en içte düz yüzeyli olup daha dar geometrik bir düzenlemedir. İki ince şeridin karşılıklı çapraz şeklinde birbiri ile kesişmesi ile oluşturmuş ters ve düz Y motifi meydana getiren bir kompozisyonudur. Bu bordür alt kısmında dışa doğru devam ederek ana bordürü alttan sınırlandırmaktadır (Foto:21).

Mihrabın orta kısmını köşelerden sütuncelerin sınırladığı hücre oluşturmaktadır. Üstten üç dilimli kemerle kuşatılmış mukarnaslı bir kavsara hücreyi belirginleştirmektedir. Zeminden yaklaşık 0.30 m yüksekliğinde başlayan köşelere tutturulmuş silindirik gövdeli 0.24 m çapında ve 2.70 m yüksekliğinde olup hücre boyunca uzanmaktadır. Sütuncelerin gövdesi boydan boya S kıvrımı yapan şeritlerin oluşturduğu uçları sivriltilmiş oval şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Ayrıca her bir bölümün yüzeyi birbirini tekrarlayan simetrik palmet ve rumi motifleri ile doldurulmuştur. Gövdeden helezonik yivli bir bilezikle geçirilen başlıklar iki kademeli olup alt kısmı içbükey, üst kısmı düz tablalıdır. İç bükey kavis yapan alt bölümün yüzeyini rumi ekseninde simetrik olarak

Foto: 21- Parlı (Safa) Camii'nin Mihrabı

gelişen bitkisel bir süsleme doldurulmaktadır. Bunun üzerindeki düz tablanın kenar yüzeyleri ters-düz Y motifleri ile değerlendirilmiştir. Mihrap hücresi 1.44 m genişlikte ve 0.91 m derinlikte beş kenarlı yarım sekizgen planlıdır. Kenarları 0.65 m olan hücrenin ortadaki üç yüzeyi dikey üç bölüm halinde ele alınmıştır. Kenar yüzeylerini de bir bordür şeklinde dolanan geometrik geçme kompozisyonu alt ve üst kısımlardan devam ederek bu üç bölümü sınırlamaktadır. Kompozisyon sekizgen geçmesinden alınan bir kesittir. İç içe geçen eşkenar sekizgenler yüzeyde birbirine bağlı dört kollu yıldızlar meydana getirmektedir. En alt bölüm, tepelik şeklinde üç panodan oluşmaktadır. Panoların içleri simetrik palmet ve Rumilerle zenginleştirilmiştir. Ortadaki üç yüzey eşit boyutta dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış sivri kemerli yüzeysel birer niş şeklindedir. İçleri geometrik yıldız kompozisyonu ile dolgulanmıştır. Ortadaki onkollu yıldızlarla yanlardaki ise, sekiz kollu yıldızlardan gelişen bir kompozisyona sahiptir. Bunların üzerinde de üçüncü bölüm olarak iki şerit halinde celi sülüs hatlı yazılar gelmektedir.

Hücreyi üç dilimli kuşatma kemeri içine alınmış on sıra mukarnaslı bir kavsara örtmektedir. Eşkenar üçgen görünümdeki kavsara dörtlü gruplanma yaparak gelişen mukarnas sistemi ile oluşturulmuştur. Mukarnas sıraları daha çok iki veya daha fazla kenarlı yuvalarla teşkil edilmiştir. Beşinci sırada yıldız kesitli dört sarkıt her bir grubun göbeğini meydana getirmektedir. Yukarıya doğru düzgün sıralara dönuşen yuvalar en üstte dilimli bir tepe nişi ile

sonlanmaktadır. Mukarnasların yüzeyi sonradan altın yaldızla boyanmıştır. Sutun başlıklarından sonra 0.35 m boyunda özengi taşlarına oturan üç dilimli kemer içe doğru girintilidir. Özengi taşlarının yüzeyine celi sülüs hatlı yazılar işlenmiştir. Dilimleri birbirine eşit kemerin yüzeyi dörtlü yarım dairelerle oluşturulmuş madalyonlarla hareketlenmiştir. Ayrıca madalyonların içleri simetrik dört kollu palmet ve Rumilerle dolgulanmıştır. Kemer yüzeyinin zemini kırmızı, madalyonlar yeşile boyanmıştır. Kemer köşelikleri içten dilimli kemerin şekillendirdiği, dıştan mihrabı çevreleyen bordürlerden içteki içteki ile sınırlandırılmış iki üçgen yüzeyden oluşmaktadır (Foto:21). Köşeliklerin içerisi geometrik yıldız kompozisyonu ile süslenmiştir. Bu süsleme kırık çizgi sistemine dayalı on kollu yıldızlardan gelişmektedir. (Top, 2004, s.325-327)

Mihrabın sağındaki minber mermerden yapılmıştır. Kapı, gövde ve taht bölümden meydana gelen minberin cami zemininden üç basamakla ulaşılan kapısı basık sivri kemer açıklıklıdır. Açıklık üç yönden iki sıralı mukarnas dizisi ile çevrilmiştir. Dizi dışta topaçlı yelpazeler ve bunun üstündeki tepelik yuvalarından meydana gelmektedir. Mukarnas dizisinin üstünde yanlarda üç dilimli form verilerek sonuçlandırılan kartusun içine celi sülüs hatlı ayet kitabesi yerleştirilmiştir.

Mermerden kapı kanatları en dışta kıvrık dal örgülü bitkisel süslemeli ince bir bordürle sınırlandırılmıştır. Her iki kanadın yüzeyine aynı düzenlemeyi yansıtan kompozisyonlar işlenmiştir. Mavi boyalı zemin üzerine farklı form ve boyutlarda hatai, karanfil ve gül motifleri yerleştirilmiştir. Bu motifler Rumilerle hareketlendirilen kıvrık dalların dikey kıvrımları ile birbirine bağlanmaktadır. Minberin taht bölümüne çıkışın sağlandığı merdiven korkuluklarının dış yüzeylerinde oluk ve kaval silmelerle basık altıgen bölümler oluşturulmuştur. Bu bölümler içine birbirine bağlı dört kartuş yerleştirilmiştir. Kartuşlar yanlarda üç dilimli form kazanarak sonlanmaktadır. Bunların arasında yarım daire hatlı dört dilimden oluşan bölümlerle bağlantı sağlanmıştır. İki yandaki kartuşlara celi sülüs kitabeler yerleştirilmiştir. Diğer kartuşların yüzeyi ise bitkisel düzenlemelerle dolgulanmıştır. Ortadaki eşkenar dörtgenin eksenlerine birer palmet yerleştirilmiştir. Kartusun dikey eksenlerine yerleştirilen farklı boyuttaki palmetler sap ve uç kesimlerinden gelişen rumili kıvrık dallarla çevrenmektedir. Kartuşlar arasındaki bölümlere aynı kompozisyon işlenmiştir. Ortada dairesel hatlı iki dört köseli yıldız iç içe geçerek sekiz köseli bir yıldız oluşturmaktadır. Yıldız köşeleri ardışık olarak birer palmet ve yaprak motifleriyle sonuçlanmaktadır. Palmetler yarım daire dilimleri dolgularken yapraklar dilimlerin birleşme noktalarına denk gelmektedir. Dört dilimli bu bölümler ile kartuşlar arasındaki boşluklara ucu palmet şeklinde sonuçlanan birer damla işlenmiştir.

Merdivenlerle ulaşılan taht bölümü dört sütun üzerine taş bir kubbe ile kapatılmıştır. Sütun altlıkları altta kare başlayıp, üste doğru silindirik gövdeye geçişi sağlayacak şekilde kademelendirilmiştir. Silindirik sütun gövdeleri burmalı yivlerle hareketlendirilmiştir. Başlıkların yüzeyi palmet ve rumili kıvrık dallardan gelişen bitkisel düzenlemelerle süslenmiştir. Sütunlara oturan kare bölümün dış yüzeylerinde merdiven korkulularındaki düzenlemeyi tekrarlayan kartuş ve aralarda dilimli bölümlere yer verilmiştir. Karenin her yüzeyine bir kartuş denk düşmektedir. Yanlarda üç dilimli şekilde sonlanan kartuşlara tek satırlık celi sülüs hatlı yazılar işlenmiştir.

Karenin köşeliklerindeki küçük birer pandantifle kubbeye geçilmektedir. Kubbe yarım küre olarak başlayıp, yukarıya doğru hafif sivri bir görünüm kazanmaktadır. Altı dilimli düzenlenmiştir. Her dilime aynı düzenlemeye sahip bitkisel kompozisyonlar kafes tekniği ile işlenmiştir. Dikey doğrultuda belli aralıklarla yerleştirilen palmetler iki yandan rumili kıvrık dallarla çevrelenmektedir. Kubbe tepede oval ve armudi iki küre ile madeni tepelikten oluşan âlemlerle sonlanmaktadır.

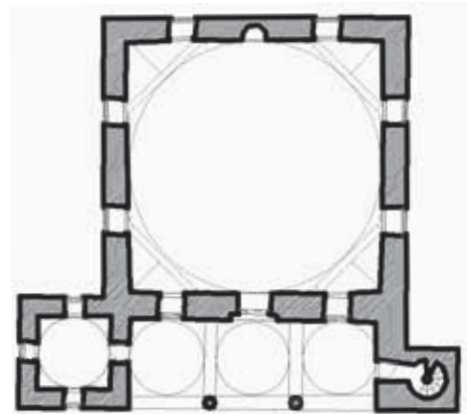
Tahtın alt kesiminde yan yüzeylere birer palmet dizisi işlenmiştir. Bunun altında yine üç dilimli kartuşlar içinde celi sülüs yazılara yer verilmiştir. Kartuşun altında üç şeritli bir örgünün çerçeve teşkil ettiği alanda bitkisel süslemeli dikdörtgen bir pano bulunmaktadır. Panoda ortada bir şemse, köşelerde ise birer köşebente yer verilmiştir. Köşebentler de şemse motifindeki dilimli düzenlemeyi bitkisel dekoru ile birlikte tekrarlamaktadır. Şemse ve salberk arasındaki alana belli bir düzende yerleştirilen hatai, karanfil ve güller sarmal kıvrık dallarla birbirine bağlanarak zemini ağ gibi kaplamaktadır. Boyalı zemin üzerinde mermerin doğal rengi ve altın yıldızla kompozisyon oluşturulmuştur.

Panonun altında yüzeysel iki mukarnas sırasından oluşan çerçeve içine sivri kemer formunda yüzeysel bir niş açılmıştır. Nişin içine alt kesimde dörtgen bir açıklık yerleştirilmiştir. Açıklık kafes tekniği ile oluşturulmuş geometrik bir şebeke ile kapatılmıştır. Çift yivli çubuklarla oluşturulan şebekede eş boyutlu altı kollu yıldızlardan meydana gelmektedir. Açıklığın üzerinde biri büyük ikisi küçük olmak üzere üç kare pano köşeleri üzerine oturacak şekilde yerleştirilmiştir. Panoların yüzeyi makili yazı kompozisyonları işlenmiştir. Tahtın diğer alt yan yüzeyi de aynı düzenlemeyi yansıtmaktadır. Ancak açıklık şebekesine ve makili panolara yer verilmemiştir. Minberin üçgen formu yan aynalıkları en dışta eşkenar dörtgenlerin zikzak yapımlarıyla oluşan ince bir bordür ile kuşatılmıştır. Bu çerçevenin içinde ikili dış sırası ile sınırlandırılan yüzeye geometrik bir kompozisyon işlenmiştir. Maviye boyalı zemin üzerinde çift yivli çubuklarla oluşturulan düzenlemede kapalı tam sekizgenlerden daha küçük boyutlu yarım sekizgenler geçme yapmaktadır. Zeminde oluşan sekiz köseli yıldızlara birer gül bezek yerleştirilmiştir. Aynalıkların alt kesiminde yer alan süpürgelikler geometrik şebekeli dört bölüm halinde düzenlenmiştir. Her bölüm ince bordürden bir çerçeve ile belirtilmiştir. İnce bordürde yuvarlak kıvrımlı iki şeritli örgü “S” kıvrımları yapmaktadır. Kafes tekniği ile oluşturulan tas şebekelerde iki farklı düzenleme uygulanmıştır. Hazırlanan şebekeler ardışık olarak bölümlere yerleştirilmiştir. Kullanılan kompozisyonlardan biri diyagonal eksenlerdeki zikzakların kesişmesinden meydana gelmektedir. Çift yivli çubuklardan oluşan zikzaklar kesişerek ardışık olarak dip ve uç kısımlarından birlesen ok uçları ortaya çıkmaktadır. İkinci kompozisyonda tam sekizgenden, eşit boyuttaki yarım sekiz sekizgen geçme yapmaktadır. Bu hareket sonucu birbirine bağlı dört kollu yıldızdan meydana gelmektedir. (Baş, 2006, s.77-78)

Lala Bey Camii

Lala Bey Camii Suriçinde güney batı bölgesinde Lala Bey Mahallesinde, Lale Bey ile Dörtler sokağının birleştiği kavşakta yer almaktadır (Foto:22).

Yapı yayınlarda Lala Bey (Sözen, 1981, s.95; Beysanoğlu, 1998, s.460), Lale Bey (Sözen, 1981, s.95; Tuncer, 1996, s.92) ve Lala Kasım Camii olarak tanımlanmaktadır (Tuncer, 1996, s.92). Eğil Beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülen (Beysanoğlu, 1998, s.460) yapının tarihlendirmesine kaynaklık edecek herhangi bir veri bulunamamıştır. Bu nedenle yapı kaynak gösterilmeksizin “en erken 15. yüzyılın ortası, en geç 16. yüzyılın ortasında

Çizim: 9- Lala Bey Camii'nin Planı (VBM den İşlenerek)

Foto: 22- Lala Bey Cami'nin Genel Görünüşü

Foto: 23- Lala Bey Cami'nin İç Mekanı

Foto: 24- Lala Bey Cami'nin Mihrabı

inşa edilmiş olmalıdır” şeklinde bir olasılıkla tanımlanır (Sözen, 1981, s.95).

Lala Bey Cami kare planlı, tek kubbeli, kuzey yönünde üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunan bir plan düzenlemesine sahiptir. Yapının ana mekanı güney kenarı 10,38 m. doğu kenarı 10,09 m, batı kenarı 10,16 m., kuzey kenarı 10,11 m., uzunluğunda kareye yakın ölçülerdedir (Çizim:9). Yapının ana giriş kapısı kuzey kenarında sivri kemerli bir niş içersine yer alan basık kenarlı 1.20 m. ölçüsünde çift kanatlı bir kapı ile girilir. Kapının sağında ve solunda 2 adet ahşap pencere bulunur. Harimin doğu, kuzey ve batı cephesinde 2'er adet simetrik pencere bulunur. Pencereler dikdörtgen ve ters “U” şeklinde içte ve dışta dış oluşturmuş şekilde yapılmıştır. Yak. 1,00 m. genişlik ve 1,75 m. yüksekliğinde kenar ölçülerine sahiptir. Pencere kenarları 4 sıra kalker ve 3 sıra bazalt taştan oluşmuş almaşık örgüye sahiptir. Üst lento ve alt denizlikler yine bazalt taşındandır. Yapıya kuzey yönde yer alan basık kemerli bir kapı ile girilmektedir (Foto:23).

Harimin güney duvarında dış cepheye taşıntı yapmayan bir mihrap yer alır (Top, 2004, s.325-346). Mihrap malzemesi kesme taş olup mihrap yüzeyi taşa oyulmak suretiyle oluşturulmuş bitkisel ve geometrik bezemelere sahiptir. 2.35 m eninde ve 3,46 m. yüksekliğindeki mihrap dikdörtgen şeklinde tasarlanmıştır. Mihrapta en dışta iki yanda mukarnaslı bir bordür, içte düz yüzeyli ve geometrik bezemeli iki bordür yer almaktadır. Ayrıca üst kısımda mukarnaslı bir tepelik yer almaktadır. Mihrap nişi yarım sekizgen planlı ve beş kenarlı bir girinti şeklinde tasarlanmış iki yandan sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Mihrap kavsarası sekiz dilimli olarak düzenlenmiş olup, mukarnası dışarıdan üç dilimli bir kemer sarmaktadır. Mihrap nişini iki yanda sınırlandıran sütunceler bitkisel motifli bir kompozisyonla süslenmiştir. Gövdeden bir bilezikle ayrılmış sütunce başlıklarının alt kısmı bitkisel ince bir tabla şeklinde düzenlenmiş, ikinci kısımda ise badem şeklinde bir süslemeye yer verilmiştir. Mihrap nişinin kenar yüzeylerinde ve üst kavsara altında bordür şeklinde geometrik bir düzenleme görülmektedir. Kavsarayı kuşatan üç dilimli kemerin alt kısımlarında karşılıklı eşkenar dörtgen şeklinde düzenlenmiş ma'kili yazılar bulunmaktadır. Kemerin yüzeyine ise iki alt tarafta ve üst ortadaki boş aradakiler kıvrık dal ve yaprak motifleri ile bezenmiş kartuşlar yerleştirilmiştir. Mihrapta dış kenar köşeliyle iki üçgen yüzeyden oluşmaktadır. İçerisi on iki kollu yıldızlarla oluşturulmuş geometrik düzenlemeye sahiptir (Foto:24).

Üst kısımlarda eksenlerde yer alan 4 adet pencere mevcuttur. Alçı içlik olarak yapılmış pencerelerin kenarları bazalt taştan kemer kısımları almaşık örgü şeklinde düzenlenmiştir. 80 cm eninde ve 140 cm yüksekliğindedir. Harim kubbe ile örtülü olup, sekizgen formlu kasnağa sahip olan kubbeye

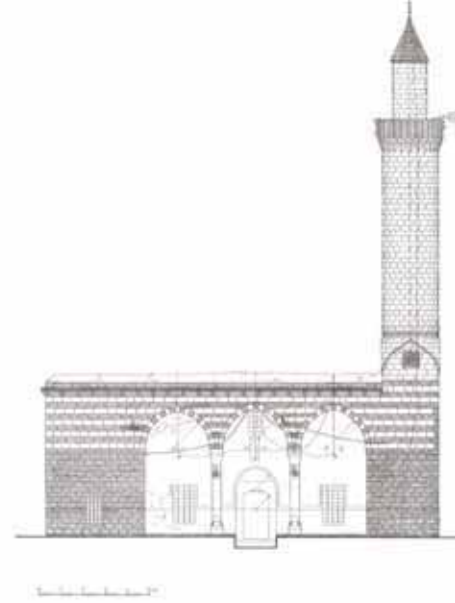
Foto: 25- Lala Bey Camii'nin Kuzey Cephesi

geçiş elemanı olarak tromp kullanılmıştır. Üst pencereleri içine alan kemerlerin ve trompların kemer kısımları bazalt taş olarak düzenlenmiş diğer kısımları sıvanmıştır. Sekizgen kubbe kasnağının her bir kenarında pencere bulunur. Kubbe bezemesizdir ve bazalt bir kasnağa oturmuştur. Harimin kuzeyinde 2 sütuna oturan ahşap mahfil katı bulunur. Mahfile çıkış batı kenarından ahşap bir merdiven ile sağlanır. Harimin güney batı köşesinde ahşap minber bulunur.

Yapının kuzey yönünde üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yeri ortada iki sütun, doğuda türbe duvarı, batıda ise minare kaidesinin doğu cephesi arasına atılmış üç kemerle dışarıya açılmaktadır (Çizim:10), (Foto:25). Son Cemaat yerinde tüm birimler kubbe ile örtülmüş, kubbeye geçiş elemanı olarak pandantif kullanılmıştır. Son cemaat yerinin bütün duvarları sıvanmıştır. Ortada yer alan iki sütun üzerinde eliptik aplike rozetler bulunur.

Yapının son cemaat yerinin batı duvarına bitişik olarak tek şerefeli ve silindirik gövdeli bir minare inşa edildiği görülmektedir. Minarenin girişi son cemaat yerinden sağlanmaktadır. Yapının beden duvarından yaklaşık 2.10 m batıya doğru taşkın olarak düzenlenmiş olan minare kaidesinin batı kenarı 2.54 m. Kuzey kenarı ise 3.27 m. ebatlarındadır. Minare kaidesini sonlandıran köşe pahlarının arasında kalan, sivri kemerli alınlık şeklinde düzenlenmiş olan kısımda kare pano içerisinde kufi yazı görülür. Ayrıca pabuçla gövdenin birleştiği noktada geometrik bir silme yer almaktadır.

Lala Kasım Bey Camiinde yapı malzemesi olarak bölgesel tercihlere bağlı olarak siyah bazalt kesme taş kullanımı görülmektedir. Yapıda siyah ve beyaz taşın birlikte kullanımı ile oluşturulan almalı teknik tercihi de dönem ve bölgesel özellikler içerisinde yer alan bir uygulama olarak değerlendirilmelidir.

Çizim: 10- Lala Bey Camii'nin Cephe Görünüşü

Hücre kısmı doğu duvarından 3,39 m. çıkıntı verecek şekilde konumlandırılmış. Alt kısmında türbe bulunur. doğu cephesinden 5 rıhtlı bir merdiven ile inilen türbe kısmı basık dikdörtgen bir alandan oluşur. Tavanı tonoz ile geçilen türbe 1 adet hazire bulunur. Duvarları ve tavanı sıvanmış türbede herhangi bir taş işçiliği yoktur. Üst kısmında hücre bulunur. Hücre ye son cemaat yerinden basık kemerli bir kapı ile girilir. Hücrenin kuzey. Güney ve doğu cephesinde 3 adet simetrik pencere bulunur. Güney yönündeki pencerenin üst kısmında küçük bir pencere daha bulunur. Hücrenin tavanı kubbe ile geçilmiştir. Kareden kubbeye geçiş son cemaat yerindeki gibi pandantif kullanılmıştır.

Avlu kısmına kuzeyden girilen yoldan kaynaklı olarak üçgen formunda bir avlusu bulunur. Avlu döşemesi bazalt taştandır. Girişte hemen sol tarafta wc grupları ve abdest alma yeri vardır. Hemen sonrasında camiinin doğu cephesindeki hücrenin karşısında cenaze yıkama yeri yer alır. Camiinin batı, güney ve doğu kısımları toprak zemindir. Çevre duvarları tüm avlu ve bahçeyi sınırlandırır. Yapının doğu cephesi haricinde komşu parseli yoktur. Girişte sol kısımda yer alan wc grubu dış duvarları taş olarak iç kısımları yakın dönemde yapılan bir tadilat ile depo ve 6 adet wc olarak düzenlenmiştir. Tavanı betonarme olarak değiştirilmiştir. Bitişğinde bulunan abdest alma yeri döşemesi ve duvarları bazalt taşındandır. Bu iki mekandan bağımsız olan cenaze yıkama yeri dış cephesi yine bazalt taşından tek birim bir mekandır.

Kasım Padişah Camii

Foto: 26- Kasım Padişah Camii'nin Genel Görünüşü

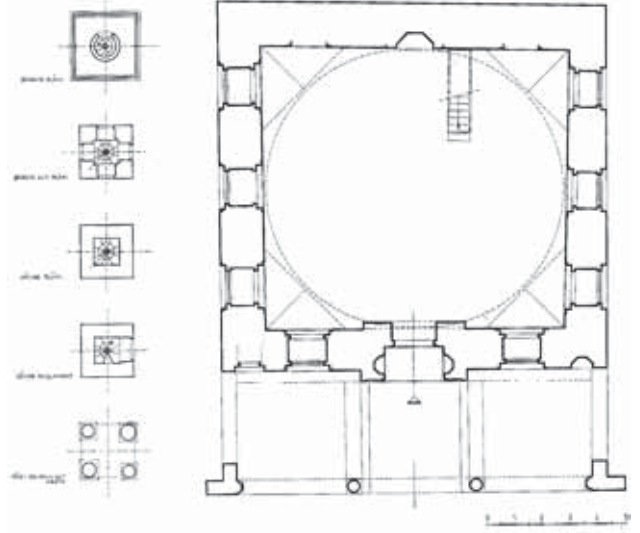
Özdemir Mahallesinde Balıkçılarbaşı'ndan Yenikapı'ya doğru inen yolun üstünde yer alan cami, minaresindeki kitabeye göre, 906 / 1500 yılında, Ak koyunlu hükümdarı Sultan Kasım zamanında Hacı Ömer oğlu Hacı Hüseyin tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapı, Şeyh Mutahhar'ın arsası üzerine yapıldığından Şeyh Matar ya da Mutahhar adı ile de anılmaktadır (Foto:26).

Bu kitabe minare gövdesi üzerinde kornişlerin altında yer almaktadır. Celi sülüs hatlı ve Arapça yazı kuşaklarından üsttekinin tamamı ile alttakinin batı ve güney taraflarında Kuran-ı Kerim'den Ahzab Suresinin 40, 43, 44, 56 ayetleri yazılıdır. Alttaki kitabenin kuzey ve doğu tarafında ise, minarenin inşa kitabesi yer almaktadır. Buradaki kitabede “*Enşee hazihil minaret el-mübarekete fi eyyâmi'l-sultan/ El-adil Kasım Han bi sa'yi Hoca Hüseyin bin Hacı Ömer el-reşi fi't-tarihi seneti sitte ve tis'amie*” yazılıdır.

Cami, kare planlı harim ve üç gözlü bir son cemaat yeri

Foto: 27- Kasım Padişah Camii'nin Genel Görünüşü

Çizim: 11- Kasım Padişah Camii Planı (O.C. Tuncer'den)

ile yapıdan bağımsız bir minarenden meydana gelmektedir. Caminin beden duvarları ve son cemaat yerinin cephesi iki renkli taş malzemeyle yapılarak hareketlilik sağlanmıştır. Yapının doğu ve batı cephelerini sivri kemer alınlıklı üçer pencere hareketlendirmektedir (Foto:27). Son cemaat yerine açılan kuzey cepheyi ortadaki taç kapı ile bunun iki yanındaki birer pencere oluşturmaktadır. Ayrıca kuzey cephenin batı köşesine yakın küçük bir mihrap nişi açılmıştır. Caminin güney cephesi ise tamamıyla sağır tutulmuştur.

Harimin kuzey tarafındaki son cemaat yeri üç gözlüdür. Kalan izlerden gözlerin üzeri kubbelerle örtülü iken sonra yapılan onarımlarda eğimli ahşap bir çatıyla örtülmüştür. Ahşap tavanın yüzeyi boyama tekniği ile yapılan süslemelerle hareketlendirilmiştir. Bu süslemelerin ne zaman yapıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Tavandaki yatay kirişlerin arasındaki düz yüzeylere örgülerle birbirine bağlanan, şemse formu bölümler işlenmiştir. Açık kahve zemin üzerine sarı şeritlerle oluşturulan şemselerin içine hatalar benzeri birer çiçek yerleştirilmiştir. Şemse dışında kalan boşluklar çiçekli dallarla süslenmiştir (Baş, 2006, s.97).

Kuzey cephenin tam ortasındaki taç kapı, duvardan dışa 0,42 m taşınmış, 3,84 m eninde ve 5,04 m yüksekliğinde dikdörtgen görünümlü ve eyvan türüdür. Taç kapı içten dışa ters “U” biçiminde düzenlenmiş bir oluk silme ile bunu takip eden geometrik süslemeli bir bordürle kuşatılmıştır. Sivri kemerli kapı girintisini köşelerinden balıksırtı yivli sütunceler

sınırlandırmaktadır. Ayrıca kapı girintisinin yanlarında yarım sekizgen plânlı ve mukarnas kavsaralı birer mihrabiye yer almaktadır.

Harim kare planlı olup, üzerini örten kubbeye tromplarla geçilmektedir. İç mekan genel olarak sade tutulmuştur. Doğu ve batı duvarlarındaki üçerden altı tane pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Mihrabın her iki yanında sivri kemer açıklıklı duvar içinden “L” biçiminde merdivenle çıkılan birer mahfil bulunmaktadır (Çizim:11).

Caminin kible duvarı ortasında ve giriş ekseninde bulunan mihrap, 1.00 kalınlığındaki duvar içerisinde kalmakta ve dış cepheye taşıntı yapmaktadır. Mihrabın tamamı düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Düzgün taş kesme taşları yatay olarak birbirine paralel sıralanan açık ve koyu renklerde iki renkli olarak oluşmuştur. Kemer de iki renkli taş sıraları ile düzenlenmiş olup, mukarnaslar açık renkli taşlarla oyulmuştur.

Duvar yüzeyinden hafif içe girintili mihrap, 2.08 m eninde 3.70 m yüksekliğinde dikdörtgen görünümlü kütesel bir yapıdadır. Mihrap da çerçeve kullanılmamış olup yatay sıralanan düzgün kesme taşların oluşturduğu kenar yüzeyleri ile dış sınırları belirginleştirilmiştir. Bunun içerisindeki beş kenarlı hücre, mukarnaslı kavsara ve üç dilimli kemer mihrabı oluşturan başlıca elemanlardır.

Mihrap hücresi kenar yüzeylerinden başlayan düzgün kesme taş sıraları ile meydana getirilmiş beş kenarlı yarım sekizgen bir plan şeması oluşturur. Bu şekilde oldukça yüksek tutulmuş hücre dıştan üç dilimli kemerle kuşatılmış sekiz sıra mukarnaslı bir kavsara ile sonlanmaktadır. Alttan üçlü gruplamaya göre düzenlenmiş mukarnas sıraları iki yüzeyli dilimli istiridye yivli yuvalarla aralardaki konsol üyelerden meydana getirilmiştir. Yukarıya doğru daralan mukarnaslar en üstte dilimli bir tepe nişiyle son bulmaktadır.

Mihrap yüzeyinden hafif taşıntı yaparak belirginleşen üç dilimli kemer mukarnasların ikinci sıradan başlayarak en üst taş sırasına kadar devam etmektedir. Mihrap üzerinde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir.

Minare, caminin kuzeydoğusunda, son cemaat yerinden yaklaşık 4.50 m. uzaklıkta bağımsız olarak yükselmektedir. Bazalt, beyaz kalker ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş kare gövdeli minare, zeminden külahın bitimine kadar 23.70 m. yüksekliğinde tutulmuştur. Kaide, kare prizmal gövde, şerefe, silindirik petek ve külahtan oluşmaktadır.

Minare kaidesi dört kalın sütunla oluşturulmuştur. Sütun çapları 0.45 - 0.55 m. arasında değişmektedir. Sütunlar basit profil başlıklara sahiptir. Sütunlar arasındaki uzunluk ve çap farkını dengeleyebilmek amacıyla başlıklar da değişik

ölçülerdedir. Başlıkların üstündeki dikdörtgen yastıklarla kaide tamamlanmaktadır.

Kare prizmal gövde, üç kornişle dört bölüme ayrılmıştır. Yarım oluk ve düz silmelerle oluşturulmuş, birinci ve ikinci kornişin altında birer yazı kuşağı dolanmaktadır. Birinci bölümün batı cephesinde düz atkı taşlı minare girişi yer almaktadır. Kuzey cephede ise yazı kuşağının altında, yüzeysel üç dilimli kemer içerisinde dört sıra mukarnaslı ve yarım daire planlı küçük bir niş bulunmaktadır. Dördüncü bölümün her bir cephesine düz atkı taşlı birer pencere açılmıştır.

Gövdeden 0.20 m. çıkıntılı şerefe kare planlı olup, her kenarı 2.33 m. uzunluğundadır. Şerefe korkuluğu 0.90 m yüksekliğinde levha taşlarla düzenlenmiştir. Silindirik gövdeli petek piramidal külah ve bir alemle sonlanmaktadır (Foto:28).

Foto: 28- Kasım Padişah Camii'nin Minaresi

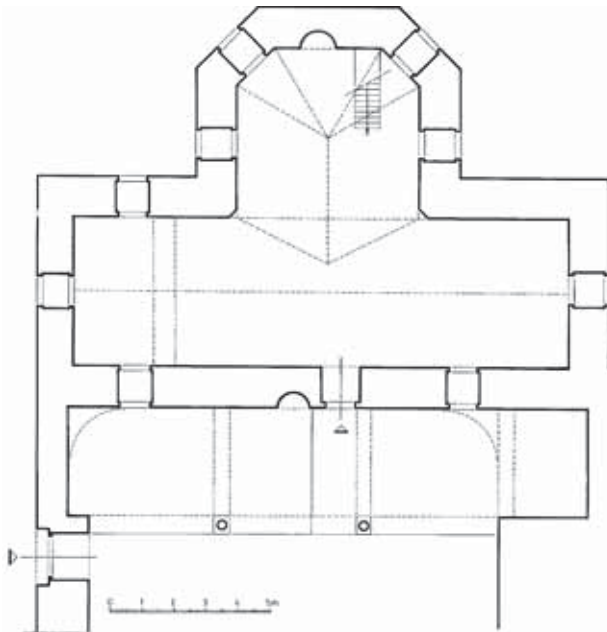
Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii

Foto: 29- Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii'nin Genel Görünüşü

Foto: 30- Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii'nin Kuzey Cephesi

Çizim: 12- Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii'nin Planı (M. Sözen'den)

Diyarbakır sur içinde Abdaldede mahallesinde yer almaktadır (Foto:29). Yapı üzerinde yapımla ilgili gösteren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Vakfiyesi 904 / 1499 tarihli olup, Hoca Ahmed adında birisi tarafından yaptırılmıştır. (Sözen, 1981, 81). Bu nedenle caminin 1499 yılından önce XV. yüzyıl III. çeyreğinde Akkoyunlu Dönemi'nde yapılmış olduğu kabul edilmektedir (Tuncer, 1996, 91).

Cami harim, son cemaat yeri, avlu ve yapıdan bağımsız bir minareden oluşmaktadır. Doğudaki sivri kemerli niş içine alınmış basık kemerli kapıdan avluya girilmektedir. Girişin hemen yanında yani avlu kuzeydoğu köşesinde yer alan minare, kare kaide üzerinde sekizgen gövdeli ve tek şerefeli olarak kesme bazalt taşından inşa edilmiştir. Şerefeden sonra silindirik yapıda yüksek petek ve konik külahla sonlanmaktadır.

Son cemaat yeri doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup, dört bölümden oluşmaktadır. Bunlardan üç gözü, iki sütuna oturan üç sivri kemerle doğrudan avluya açılmaktadır (Foto:30). Yanları tamamen kapalı olup, batıdaki bölüm tamamen duvarlar içinde kalmış ve eyvan biçimine dönüşmüştür. Son cemaat yerinin doğudaki birinci ve üçüncü gözleri kubbe ile diğerleri düz dam örtülüdür. Son cemaat yerinden ortaya yakın bir yere açılmış basık kemerli kapıdan harime geçilmektedir. Bu kapının dışında, kuzey cephede girişin her iki yanında birer pencere ile girişin hemen doğusunda yarım daire planlı bir mihrabiye yer almaktadır.

Harim, 4.60x15.50 m ölçülerinde, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup, üzeri beşik tonozla örtüdür. Bu mekanın doğu, batı ve güney duvarında birer pencere vardır. Yalnız güney duvarındaki pencere mihrap çıkıntısının doğu tarafında yer almaktadır. Mekanın kible tarafına giriş ekseninde ve tam ortaya dışa taşınmış 3.37x 5.70 m ölçülerinde mihrap önü bölümü yapılmıştır. Bundan dolayı yapıya ters "T" planlı yakıştırmaları yapılmıştır. İçten ve dıştan beş kenarlı bir plana sahip mihrap önü bölümü kuzey güney yönünde dilimli bir tonozla örtülüdür. Güney duvarı ortasına yarım daire planlı basit yapıda bir mihrap nişi ile diğer yüzeylerin her birisine de birer pencere açılmıştır (Çizim:12), (Foto:31).

Foto: 31- Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii'nin İç Mekanı

Şeyh Yusuf Hemadani Mescidi

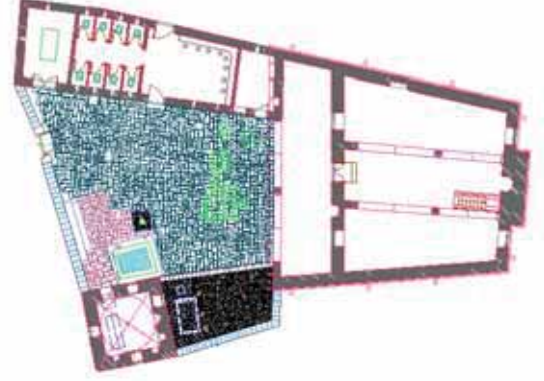
Kentin kuzeybatı çeyreğinde, Dabakhane yakınlarındadır (Foto:32). Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı belli değildir. Ancak, Ş. Beysanoğlu XVI. yüzyıl Osmanlı yapısı olduğunu söylemektedir. M. Sözen'de yöredeki diğer cami ve mescitlerle yaptığı karşılaştırmalar sonucunda caminin XVI. yy'da yapıldığı yazmaktadır. (Sözen, 1971, s.62). İ. Yılmazçelik, vakfiyesinin 1468 yılına ait olduğunu ve camiyi Diyarbakır Hacekiye ayanından Kavvasoğlu diye meşhur Hacı Ahmed tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. (Yılmazçelik, 1995, s.62.)

Mescid dört yönden sokaklarla kuşatıldığı için düzgün olmayan bir plan şemasına sahiptir. Kuzey-güney yönünde uzanan düzgün olmayan dörtgen bir plana sahiptir. Harim, avlu, türbe, hazire, abdest alma yerleri ve tuvaletlerden oluşmaktadır. Kesme taş malzemeden yapılmıştır. Yapının güney cephesi iki adet pencere ile bu pencereler arasında yer alan ve taşıntı yapan payanda ile hareketlilik kazanmıştır. Diğer cepheler genelde sade tutulmuş olup üst seviyelerdeki pencereler tek hareketlilik unsurlarını oluşturmaktadır.

Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı son cemaat yeri kuzeyindeki silindirik gövdeli bir sütuna oturan iki sivri kemerle dışarıya bakmaktadır. Yanlardan ve kuzeydoğudan bir duvarla sınırlandırılmıştır. Güneybatı duvarında yarım ongen planlı mihrabiye bulunmaktadır. son cemaat yerinin kuzey duvarının tam ortasında basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının her iki yanında düz lentolu birer pencere yer almaktadır.

İç mekan, kuzey-güney yönünde uzanan düzgün olmayan dörtgen planlamaya sahiptir. Harim, Mihraba dik uzanan üç sahından oluşmaktadır. Sahınlar ortadaki iki sütuna oturan iki sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır (Çizim:13).

Kible duvarının ortasındaki yarım ongen planlı yuvarlak kemerli mihrap nişi görülmektedir. Nişin köşelerinde silindirik gövdeli sade başlıklı birer sütun vardır. Gerek harim gerekse son cemaat yeri düz dam örtülüdür (Foto:33).

Çizim: 13- Şeyh Yusuf Hemadani Mescidi'nin Planı (VBM Arşivinden)

Foto: 32- Şeyh Yusuf Hemadani Mescidi'nin Genel Görünüşü

Foto: 33- Şeyh Yusuf Hemadani Mescidi'nin İç Mekanı

İbrahim Bey Mescidi

Şehrin güneybatısında, Dabanoğlu Mahallesi'nde, kendi adıyla anılan sokaktadır (Foto:34). Akkoyunlu hükümdarı Kasım Paşa'nın yeğeni İbrahim Bey tarafından XV. yy sonu XVI. yy ilk çeyreğinde yaptırılmıştır.(Sözen, 1971, 117).

Mahalledeki evler arasında kaybolan mescid kuzey ve batıdan sokakla bağlantılı iken diğer yönlerden komşu yapılara bitişiktir. Yapı, kuzeyden güneye sıralanan avlu, son cemaat yeri ve harimden oluşmaktadır. Ayrıca avlunun kuzey cephesinde sivri kemer açıklıklı bir çeşme yer almaktadır.

Yüksek duvarların kuşattığı avluya, sivri kemerli bir girinti içine alınmış basık kemerli kapıdan birkaç basamakla inilmektedir. Avlunun kuzeyinde helalar ve abdest alma yerleri bulunmaktadır.

Çizim: 34- İbrahim Bey Mescidi'nin Genel Görünüşü

Harime son cemaat yerinden sivri kemerli bir girinti içerisindeki kapıdan geçilmektedir. İç mekân doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup, ortadaki iki kare payeye oturan sivri kemerlerin ayırdığı iki sahından oluşmaktadır (Çizim:14). Bunların üzeri altı birim halinde kubbe ve çapraz tonozlarla örtülmüştür. Mihrab önü, güneybatı ve kuzeybatıdaki üçü kubbe, diğer üçü ise, çapraz tonoz örtülüdür. Doğu ve batı duvarlarında ikişer tane, güney duvarında ise üst tarafta üç tane pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Kible duvarının ortasında yarım daire planlı mihrap ve minber yenidir (Foto:35).

Son cemaat yeri kubbeli üç bölümden oluşmaktadır. Yanlardan duvarlarla sınırlandırılmış olup, kuzeye üç sivri kemerle açılmaktadır. Batı duvarına dikdörtgen bir niş, doğu duvarına ise sonradan eklenen mekana geçişi sağlayan bir kapı açılmıştır.

Çizim: 35- İbrahim Bey Mescidi'nin İç Mekanı

Çizim: 14- İbrahim Bey Mescidi'nin Planı (F. M. Halifeoğlu'dan)

Taceddin Mescidi

Melek Ahmet Paşa Caddesi üzerindeki mescidin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin belli değildir. Ancak Akkoyunlu döneminde ve muhtemelen XV. yüzyıl içinde yapıldığı kabul edilmektedir. (Sözen, 1971, s.120).

Mahalle içindeki mescid evler arasında kalmış, ancak doğudaki sade kapısıyla sokak bağlantısı kurulmuştur. Yapının sadece sokakla bağlantılı olan doğu cephesinde üç adet pencere ile ana giriş kapısı bulunmaktadır (Foto:36).

Aslında yapı, kuzey-güney istikametinde uzanan avlu, son cemaat yeri ve harim oluşmaktadır. Doğu cephedeki kemerli kapı açıklığından avluya girilmektedir. Avlu yaklaşık kare planlı olup, etrafı yüksek bir duvarla çevrilmiştir. Kuzeyinde tuvaletler, batısında ise abdest alma yerleri vardır. Kuzeydoğuda ise dama çıkışı sağlayan bir merdiven görülmektedir.

Avlunun güneyinde, son cemaat yeri ile harim yer almaktadır. Son cemaat yeri doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup üzeri düz dam örtülüdür. Kuzeyden ortada bir sütuna oturan iki sivri kemerle avluya açıldığı düşünülmektedir. Çünkü sonradan harim ile son cemaat yerini ayıran duvar tamamen ortadan kaldırılıp, kemer araları da tuğla ile örülerek son cemaat yeri harime dahil edilmiştir.

Harim, doğu-batı yönünde uzanan düzgün dikdörtgen planlı olup üzerinde düz dam örtülüdür. Kible duvarının ortasında yarım ongen planlı mihrap nişi, doğu duvarında iki adet pencere yer almaktadır (Çizim:15). Günümüzde ise son cemaat yerinin harime dahil edilmesiyle kareye yakın bir mekan oluşturulmuştur (Foto:37).

Kentin kuzeydoğu diliminde Cevat Paşa Mahallesinde yer almaktadır (Foto:38). Üzerinde herhangi bir kitabe

Foto: 36- Taceddin Mescidi'nin Genel Görünüşü

Foto: 37- Taceddin Mescidi'nin İç Mekanı

bulunmadığından kesin tarihi belli değildir. Kaynaklarda Akkoyunlular dönemi yapısı olarak belirtilmekte olup, XV. yy tarihlendirilmektedir. (Sözen, 1971, s.122).

Kuzey-güney yönünde uzanan avlu, son cemaat yeri ve harimden oluşmaktadır. Evler arasında kaybolmuş yapının sadece batısındaki sokakla bağlantısı kalmıştır. Diğer yönlerden bitişik nizam evlerle kuşatılmıştır.

Batıdaki sokağa açılan sivri kemerli girinti içine alınmış düz lentolu bir kapıdan avluya girilmektedir. Avlu yüksek duvarlarla kuşatılmıştır. Avlunun kuzeyde helâlar, abdest alma yerleri ve imam odası vardır.

Çizim: 15- Taceddin Mescidi'nin Planı (F. M. Halifeoğlu'dan)

Hacı Büzürk Mescidi

Foto: 38- Hacı Büzürk Mescidi'nin Genel Görünüşü

Kentin kuzeydoğu diliminde Cevat Paşa Mahallesinde yer almaktadır (Foto:38). Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından kesin tarihi belli değildir. Kaynaklarda Akkoyunlular dönemi yapısı olarak belirtilmekte olup, XV. yy tarihlendirilmektedir. (Sözen, 1971, s.122).

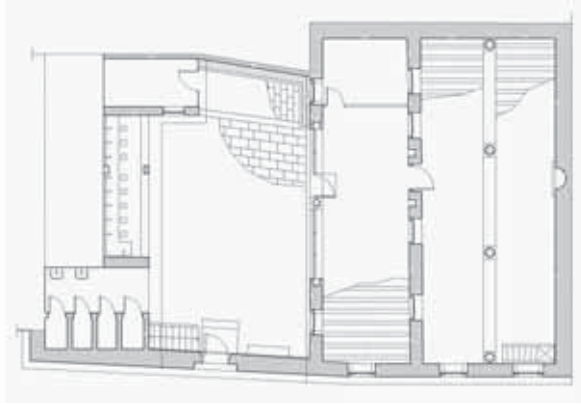
Kuzey-güney yönünde uzanan avlu, son cemaat yeri ve harimden oluşmaktadır. Evler arasında kaybolmuş yapının sadece batısındaki sokakla bağlantısı kalmıştır. Diğer yönlerden bitişik nizam evlerle kuşatılmıştır.

Batıdaki sokağa açılan sivri kemerli girinti içine alınmış düz lentolu bir kapıdan avluya girilmektedir. Avlu yüksek duvarlarla kuşatılmıştır. Avlunun kuzeyde helâlar, abdest

alma yerleri ve imam odası vardır.

Son cemaat yeri doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup, üzeri düz dam örtülüdür. Doğu duvarı sağır olup batı duvarında bir pencere, güney duvarında da ortada giriş kapısı yanlarda ikişerden dört pencere yer almaktadır.

Son cemaat yerindeki kapı açıklığından harime girilmektedir. Harim, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve iki sahnıdır. Sahnılar dört sütuna oturan üç sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır. Sahnıların üzeri düz dam örtülüdür (Çizim:16). Kible duvarının ortasında yarım daire planlı mihrap nişi, batı duvarında her bir sahına bir tane denk gelecek şekilde pencere bulunmaktadır (Foto:39).

Çizim: 16- Hacı Büzürk Mescidi'nin Planı (F. M. Halifeoğlu'dan)

Foto: 39- Hacı Büzürk Mescidi'nin İç Mekanı

Kaşık Budak Mescidi

Şehrin kuzeydoğusunda kendi adıyla anılan mahallede, İzzet Paşa Caddesi'nin güneyindedir (Foto:40). Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın "Budak" adlı oğlu tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Kaynaklar yapım tarihi ve mimarı belli olmayan yapının, harap olunca Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından satın alındığını belirtmektedir (Beysanoğlu, 1990).

Mescit, kuzey-güney yönünde uzanan avlu, son cemaat yeri ve harimden oluşmaktadır. Kuzey ve batıdan sokağa bakarken, diğer yönlerden komşu yapılara bitişiktir.

Avlunun kuzey cephesinde suyu akmayan sivri kemerli bir niş şeklinde çeşme bulunmaktadır. Batı cephesindeki sivri kemerli kapıdan yaklaşık kare planlı avluya girilmektedir. Avlu yüksek bir duvarla çevrilmiştir. Avlunun kuzeyinde bir imam odası, helâlar ve abdest alma yerleri, batısında bir kaç mezar bulunmaktadır.

Son cemaat yeri enlemesine dikdörtgen planlı olup, düz dam örtüye sahiptir. Kuzeyden iki sütuna oturan üç sivri kemerle avluya açılmaktadır. Batı duvarında dikdörtgen bir niş ve harimin üst katına çıkışı sağlayan merdiven bulunmaktadır. Harimin üst katı, sadece son cemaat yerinin üstünü kapsamaktadır (Foto:41).

Son cemaat yerinden sade bir kapı ile geçilen harim, kare planlı olup, üzeri düz dam örtülüdür (Çizim:17). Sonradan örtü betonarme şeklinde yeniden yapılmıştır. Doğu ve batı

Çizim: 17- Kaşık Budak Mescidi'nin Planı (F. M. Halifeoğlu'dan)

duvarlarında düz lentolu üçerden altı adet pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Doğu ve batı duvarları ortadan güneye doğru birer kademe bir daralma yapmaktadır. Batı duvarının kuzey tarafında ortadaki büyük yanlardaki küçük üç adet, güney tarafında ise eş büyüklükte iki adet dikdörtgen niş bulunmaktadır. Doğu duvarın güney tarafına da bir adet dikdörtgen niş açılmıştır. Kible duvarının ortasında ise yarım ongen planlı mihrap nişi yer almaktadır.

Foto: 40- Kaşık Budak Mescidi'nin Genel Görünüşü

Foto: 41- Kaşık Budak Mescidi'nin Son Cemaat Yeri

SONUÇ

Surlarla çevrili Diyarbakır şehri, doğu-batı yönünde Yenikapı ile Urfakapı'yı kuzey-güney yönünde Mardinkapı ile Harputkapı'yı birbirine bağlayan iki ana yol ile dört dilime ayrılmıştır. Ortaçağdan Osmanlı dönemi sonuna kadar kentteki imar faaliyetleri bu yapı üzerinde şekillenmiş ve ana akslarda yoğunlaşma olmuştur. Sur içerisinde dini, ticari ve sivil amaçlı cami, mescit, medrese, han, hamam, türbe, çeşme gibi birçok yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan birçoğunun çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmadığı tarihi belge ve kayıtlardan açıkça görülmektedir. 1900 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde kentte 24 cami ve 21 mescit adı geçmesine rağmen, birçoğu bugün mevcut değildir. Şehirdeki mevcut tarihi camiler, en erken Büyük Selçuklu dönemine kadar inmekte; Ulu Cami bu dönem yapısı olarak dikkat çekmektedir. Cami sayısındaki asıl artış Akkoyunlu dönemi ile birlikte başlamakta ve Osmanlı döneminde yoğunlaşarak devam etmektedir. Ulu cami dışında, kentin Osmanlı öncesi dönemden yani İneloğulları ve Akkoyunlu dönemlerinden kalma 12 adet cami ve mescit ele alınmıştır.

Diyarbakır'daki Osmanlı öncesine ait cami ve mescitlerde farklı plan şemaları uygulanmıştır. Bu cami ve mescitler genel olarak avlu, son cemaat yeri ve harim mekânından oluşmaktadır. Camilerin harim mekânları kible duvarına göre, enine dikdörtgen planlı, kare planlı, derinlemesine dikdörtgen planlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakır Ulu Camii'nde ilk defa görülen enine dikdörtgen plan şeması, Osmanlı öncesi camilerde yoğun olarak tekrarlanmıştır. Bu plan şeması mihraba paralel sahnınlardan oluşmakta olup, üst örtü kubbe, tonoz ve düz dam şeklinde olabilmektedir. Erken örneklerden surlara bitişik Ömer Şeddat Camii(1160) tek sahnınlı harim üç bölüm halinde kubbelerle örtülmüştür. Yine aynı dönemden İç Kaledeki Hz. Süleyman Camisi (1160) Osmanlı döneminde değişikliğe uğramakla beraber ilk yapısı enine dikdörtgen planlı bir düzenleme göstermektedir. Akkoyunlu döneminde yapılmış birçok cami ve mescitte bu plan şeması bazı değişikliklerle tekrarlanmıştır. Nebi Camii ve Parlı (Safa) Camii başta olmak üzere, Hoca Ahmed (Ayni Minare) Cami, İbrahim Bey Mescidi, Hacı Büzürk Mescidi (XV. yy sonu-XVI. yy başı), Taceddin Mescidi'nde sevilerek uygulandığı görülmektedir.

Bu enine dikdörtgen planlı örneklerden Nebi Camii (XVI. yy başları) ile Parlı (Safa) Camii (XV. yy son çeyreği) üst örtü düzenlemesi ortadaki yapıya hâkim merkezi kubbe ile yanlardaki tonozlu birimlerden oluşmaktadır. Merkezi kubbe kuzey ve güneyden duvarlara yanlarda ise, Nebi Camii'nde birer; Parlı (Safa) Camii'nde ikişer bağımsız ayağa oturmaktadır. Bu plan tipinin en erken örneği Mut Lal Ağa Camisi (1356)'nde uygulanmıştır (Çantay, 2008, s.474). Osmanlı döneminde ise Melik Ahmet Paşa Camii'nde tekrarlanmıştır.

Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camisi'nde tek sahınlı enine dikdörtgen planlı harim, mihrabın bulunduğu orta kesimde çokgen biçimde dışa taşıntı yapmaktadır. Buna benzer uygulamalar Osmanlı döneminden kalma Hüsrev Paşa ve Ali Paşa Medresesi'nin mescit bölümleri ile benzeşmektedir. Buna benzer uygulamalar Osmanlı döneminden kalma Edirne Beylerbeyi Camisi (XV. yy II. Çeyreği) ile Tire Yeşil İmarek Camisi'nde de görülmektedir.

Kare plan düzenlemesinde tek kubbe uygulaması, Akkoyunlu döneminden Lâla Kasım Bey Camisi ile Kasım Padişah (Şeyh Mutahhar) Camisi'nde görülmektedir. Osmanlı döneminden kalma kare plânlı mekân üzerinde tek kubbe uygulaması Hadım Ali Paşa Camii'nde (1534-37), İskender Paşa Camii'nde benzer şekilde uygulanmıştır.

Kare plânlı mekân düzeninden kubbeye geçişlerde kullanılan tromplar sayesinde kubbe ile kare hacmin bütünleşmesi sağlanmıştır. Bu plan tipinde camiler, Büyük Selçukludan başlayarak Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde gelişimini sürdürmüştür. Erken Osmanlı'dan Mudurnu Yıldırım Camii (1382) 19.60 m. çapında kubbesi ile dikkat çekici örneği olurken, Osmanlı Mimarisi'nde kare mekânla bütünleşen tek kubbe uygulamasının da başlangıcı olmuştur.

Mihraba dikey uzanan sahnın düzenlemesi bu dönemde çok fazla uygulanmamıştır. Akkoyunlu dönemi mescit yapılarından olan Şeyh Yusuf Hamedani Mescidi'nde görülmektedir. Buradaki iki sahınlı mekân düzgün bir dikdörtgene oturmamaktadır.

Osmanlı öncesi Diyarbakır camilerinde genelde bazalt taş malzeme kullanılmıştır. Cephe düzenlemelerinde düzgün kesme taştan siyah ve beyaz renkte iki renkli taş işçiliği dikkat çekmektedir. Bu işçilik Diyarbakır'daki Akkoyunlu eserlerinden Nebi Camisi (XVI. yy başları), Kasım Padişah Camisi (1500), Parlı (Safa) Camisi (XV. yy son çeyreği) ve Lala Kasım Bey Camisi (XVI. yy I. çeyreği)'nde kendini açıkça göstermektedir.

Diyarbakır'daki Osmanlı öncesi cami mihrapları genelde XV. yüzyıl Akkoyunlu döneminden kalma olup; Selçuklu, Artuklu ve Eyyubi mihraplarının yeni bir sentezi durumundadır. Böylece Diyarbakır'da yeni bir mihrap formu meydana getirilmiştir. Özellikle bu formun en güçlü temsilcisi olan Safa Camii mihrabı Diyarbakır'daki Osmanlı mihraplarına örnek teşkil etmiştir.

Minberlerde de Akkoyunlu döneminden Parlı Camii'nin

taş minberi malzeme, teknik, form ve süsleme özellikleri bakımından dikkat çekmekte ve sonraki Osmanlı minberlerine öncülük yapmaktadır. Özellikle Behram Paşa ve Fatih Paşa camilerinin minberlerine önemli etkilerde bulunmuştur, (Baş, 2008, s. 530, 539).

Bu dönem minareleri kare ve silindirik gövde yapıları ile ön plana çıkmaktadır. İnalöğulları döneminde yapılmış olan Hz Süleyman Camii minaresi kare planlı yüksek gövdesi ile aynı tarihlerde yapılmış olan Ulu Cami minaresi ile büyük benzerlik içerisindedir. Aynı geleneğin devamı 16. Yüzyıl başlarındaki Akkoyunlular'a ait Nebi ve Kasım Padişah camilerinin minarelerinde görülmektedir. Bunlardan Dört Ayaklı Minare olarak da bilinen Kasım Padişah Camii minaresi, yapıdan bağımsız kaide vazifesi gören dört sütun üzerine oturtulmuş kare planlı gövdesi ile Türk mimarisindeki dikkat çekici örneklerden biri olmuştur. Aynı dönemden kare planlı iki renkli taş işçiliği gösteren Nebi Camii minaresi Diyarbakır'daki kare gövdeli geleneği sürdürmüştür.

Diyarbakır'da aynı döneme ait silindirik gövdeli örneklerden Parlı (Safa) Camii minaresi mimari özellikleri yanında kaidesinden itibaren yoğun süsleme programına sahip olmasıyla belirginleşmektedir. Hem silindirik gövdeli olması hem de taş süslemeleri ile Eyyubi eseri olan Hasankeyf'teki Sultan Süleyman ve Rızk Camii minareleri ile benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde silindirik gövde yapısına sahip bir diğer minare ise Lala Kasım Bey Camii'nde yer almaktadır.

Diyarbakır'ın Osmanlı öncesi cami mimarisinde görülen süslemeler taş malzeme ağırlıklı olup, yapıların dış ve iç mimarisinde belirginleşmektedir. Cephelerde, minare, son cemaat yeri, mihrap ve minare gibi mimari elemanlarda yoğunlaşan süsleme örnekleri sülüs ve kufi yazılar, geometrik kompozisyonlar ve rumî-palmet, hatayî gibi bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Kapalı mekânlarda kalem işi, çini süslemeler duvar ve üst örtü yüzeylerini kaplarken taş ve çininin Parlı (Safa) Camii minaresinde birlikte kullanılması daha sonraki Osmanlı dönemine ait Melik Ahmet Paşa Camii minaresine örnek teşkil etmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı dönemi öncesi cami mimarisi Ulu cami dışında Akkoyunlu döneminde yoğunlaşmıştır. Bu camilerin plan ve mimari, malzeme ve süsleme özellikleri ile daha sonraki Osmanlı camilerine örnek teşkil etmiştir. Bu sayede Diyarbakır'da Türk- İslam medeniyetinin güçlü bir şekilde temsil edilmesi gerçekleştirilmiş durumdadır.

KAYNAKÇA

- BAŞ, Gülsen (2006), *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.
- BAYKAL, K.- SAVCI S. (1939), "Diyarbakır Kitabeleri", *Karacadağ*, I, Diyarbakır, s. 6-8.
- BERCHEM, Max Van- STRAGOWSKI Josef (1910), *Amida*, Heidelberg.
- BEYSANOĞLU Şevket (1963), *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi Ve Abideleri*, İstanbul.
- BEYSANOĞLU Şevket (1987), *Anıtları Ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara.
- BEYSANOĞLU Şevket (1999), "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, s.38-80.
- CRESWELL, K.A.C. (1998), "Mardin And Diyarbekr", *Muqarnas*, XV, s. 2-8
- CANTAY, Gönül (2008), "Akkoyunlu Cami Mimarisinin Osmanlı Cami Mimarisine Etkileri", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır*, C. II, Ankara, s. 463-83.
- DARKOT, Besim (1945), "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul, s. 603-626.
- ERDEM, İlhan (2002), "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Genel Türk Tarihi*, IV, Ankara s. 76- 145.
- ÇELEBİ Evliya (1970), *Seyahatnâme* (Çev. Z. Danışman), VI, İstanbul.
- ALBERT Gabriel (1940), *Voyages Archeologiques Dans La Turque Orientale*, Paris.
- GÜNDOĞDU, Hamza (2002), "Akkoyunlu Devri Mimarisi", *Türkler*, 8, Ankara, s.156-165.
- GÜNKUT, Bedri (1937), *Diyarbakır Tarihi*, *Diyarbakır*.
- HALİFEOĞLU, F. Meral (2009), "Diyarbakır Suriç'nde Yer Alan Mescitler", *Nebiler, Sahabiler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu*, Ankara, s. 323-333.
- İZGÖER, Ahmet Zeki (1999), *Diyarbakır Salnameleri (1286-1323) 1869-1905*, Cilt V, İstanbul.
- KILAVUZ, B. Nuri (2005), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri* (Yüzüncü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.
- KONYAR, Basri (1936), *Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara.
- KONYAR, Basri (1936), *Diyarbakır Kitabeleri*, II, Ankara.
- KURUYAZICI, Halil (1997), "Diyarbakır", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, s. 461.
- PARLA, Canan (1990), *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- PARLA, Canan (2004), "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar Ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", I. Uluslar Arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler, İzmir, s. 247-283.
- PARLA, Canan (2005), "Diyarbakır Surları Ve Kent Tarihi", *Odtümfd*, 2005/1 Ankara, s. 57- 84
- ÇELEBİ Sâi Mustafa (2002), *Yapılar Kitabı, Tezkiretü'l- Bünyan Ve Tezkiretü'l -Ebniye Mimar Sinan Anıları*, İstanbul.
- SARI, İbrahim (1996), *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul.
- SAVCI, Süleyman (1942), "Diyarbakır Ve Havalisindeki Minarelerle Çan Kuleleri Ve "Ulu Cami" Hakkında", *Karacadağ*, 53, Diyarbakır, s. 673-677.
- SEVGİN, Nazmi (1982), *Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara.
- SOURDEL, Thomine J. (1963), "Diyar Bakır, Monuments", *Encyclopaedia Of İslam*, (II) s. 346-347.
- SÖZEN, Metin (1971), *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.
- SÖZEN, Metin (1973), "Akkoyunlular Sanatı", *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, I, İstanbul, s.126-132.
- SÖZEN, Metin (1975), *Türk Mimarisinin Gelişimi Ve Mimar Sinan*, İstanbul.
- SÖZEN, Metin (1981), *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul.
- SÖZEN, Metin (1995), "Diyarbakır'da Türk Mimarisi", *Kültür Ve Sanat*, 28, Ankara, s. 10-11.
- SÜMER, Faruk (1986), "Akkoyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 40, Ankara, s. 1-38.
- SÜMER, Faruk (1991), "Akkoyunlular", *DİA*, II, İstanbul, 1991, s. 270-274.
- SÜMER, Faruk (1993), "Diyarbakır Şehri Yönetimi Ve Yöresinde İnalöğulları Beyliği", *I-II. Milli Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Semineri*, Konya, s.111-117.
- TOP, Mehmet (2002), "Ortaçağ Türk Mimarisinde Mihrap", *Türkler*, 6, Ankara, s. 87-105.
- TOP, Mehmet (2005), "Diyarbakır'daki Akkoyunlu Dönemi Mihrapları", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, s. 325-346.
- TUNCEL, Metin (1991), "Diyarbakır", *DİA*, IX, İstanbul, s. 469-472.
- TUNCER, Orhan Cezmi (1977), "Anadolu Türk Sanatı Ve Yerli Kaynaklarla İlişkisi Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara, s. 239-270.
- TUNCER, Orhan Cezmi (1990), "Taşın Bezeme Şekli Üzerine Düşünceler", *VII. Vakıf Haftası*, Ankara, s. 231- 246.
- TUNCER, Orhan Cezmi (1996), *Diyarbakır Camileri*, Ankara.
- TUNCER, Orhan Cezmi (1999), *Diyarbakır Camileri*, *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 1999, s. 210-226.
- YILDIRIM, Savaş (2001), *Diyarbakır Yapılarında Çini Süsleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.